



Kiss Katalin

A hazai kis- és középvállalkozások strukturális és területi jellemzői európai uniós összevetésben

ABSZTRAKT

A kis- és középvállalkozások (kkv) gazdasági értéktermelésének és társadalmi értékteremtésének jelentősége ma már vitán felül áll. Ezért egyre nagyobb figyelem irányul a tevékenységüket és eredményességüket befolyásoló tényezők megismerésére is. A vizsgálati megközelítések egyike, melyet a szerző is követ, a kisvállalkozások szerkezeti jellemzőiben mutatkozó területi különbségek sajátosságaira helyezi a hangsúlyt. Munkánk első felében a téma tekintetében relevánsként értékelt szakirodalmi források áttekintését követően a hazai kisvállalkozói környezet és struktúra közelmúltbeli jellegzetességeit és a kkv fogalmi meghatározásának lehetőségeit ismertetjük. Ezt követően kerül sor a hazai kkv-szektor mennyiségi és minőségi mutatói (vállalkozássűrűség, ágazati és vállalati méretkategóriák szerinti megoszlás, foglalkoztatotti arány, bruttó hozzáadott értékből való részesedés, munkatermelékenység) statisztikai régiók közötti és európai uniós összevetésben tapasztalható eltéréseinek elemzésére.

STRUCTURAL AND SPATIAL CHARACTERISTICS OF HUNGARIAN SMALL AND MEDIUM-SIZED ENTERPRISES IN EU COMPARISON

ABSTRACT

Nowadays significance of small and medium-sized enterprises (SME) in economic value production and social worth creation is beyond dispute. Therefore, more and more attention is paid also to get acquaintance with factors affecting their activity and effectiveness. One of the research approaches, followed by the author, too, lays emphasis on the peculiarities of spatial disparities looking in the structural characteristics of small enterprises. In the first part of the study, after surveying the source-material appreciated relevant in the respect of the topic, the recent past features of the environment and structure of hungarian small business sphere, as well as the possibilities of SMEs' conceptual definition have been outlined. Following these passages inequalities of SME's quantitative and

qualitative indices (business density, distribution by sectors and firm size categories, employment rate, share in gross value added, working efficiency) experienced among the statistical regions and in EU comparison have been analysed.

Kulcsszavak: kis- és középvállalkozások, strukturális jellemzők, területi különbségek

Keywords: small and medium-sized enterprises, structural characteristics, spatial disparities

BEVEZETÉS

A vállalati szférán belül a mikro-, kis- és középvállalkozások (a továbbiakban kkv-k) azon túl, hogy – természetesen módon – számukat illetően túlnyomó többséget alkotnak, gazdasági fejlettségtől és gazdálkodási kultúrától függetlenül ma már Földünk minden országában, régiójában jelentős súlyt képviselnek foglalkoztatotti létszamarányukat és teljesítményüket (bruttó hozzáadottérték-termelésüket) figyelembe véve is. A kkv-k jelentősége azonban túlmutat a gazdasági növekedéshez és a munkahely-teremtéshez való hozzájárulásukon, hiszen számos más, társadalmi tekintetben kedvező hatású jelenségnek, mint például az önkifejezés, önérvényesítés lehetősége által biztosított életminőség-javulásnak, a differenciáltabb áru- és szolgáltatás-kínálatnak, a teljesítménymotiváció növelésének, a gyakorlati szakképzés színvonala emelkedésének, vagy akár a környezetterhelés csökkenésének a terjedésében is komoly szerepet játszanak (ZEILER J. 2003). Ezért minél alaposabb megismerésük kiemelten fontos a gazdaság és a társadalom egészének helyzetét, fejlődési esélyeit pozitívan befolyásoló, vállalkozásösztönző, hatékonyság- és életképesség-növekedést serkentő, hosszú távon is sikeres kkv-politika kialakítása érdekében.

A kkv-k fejlesztési lehetőségeire, piaci helyzetük megerősítésének esélyeire vonatkozó vizsgálatok Magyarországon azért is különösen fontosak, mert a hazai kkv-szektor strukturális sajátosságai tekintetében szembevetendő ellentét tapasztalható azok extenzív és intenzív jellemzői között. Az Európai Unió tagállamainak azonos méretkategóriájú vállalatcsoportjaival való összehasonlítás azt mutatja, hogy miközben a teljes vállalati szférához viszonyított arány, a vállalkozássűrűség és a foglalkoztatottak számaránya tekintetében kkv-ink az átlagosnál kedvezőbb helyzetben vannak, addig a bruttó hozzáadott értékből való részesedés, a munkatermelékenység és annak a nagyvállalatokéihoz mért aránya, vagyis a hatékonyságnövekedés irányába mutató tényezők alapján a pozícióik jóval gyengébbek.

A vizsgálati megközelítések között hangsúlyos szerepet kapnak azok, amelyek a kisvállalkozások gazdasági erejét, jelentőségét meghatározó tulajdonságokra a vállalati méret- és teljesítménymutatók elemzéséből, területi különbségeik sajátosságaiból levonható következtetések révén kívánják felhívni a figyelmet. Az e körben nagy jelentőséggel, egyben forrásértékkel bíró szerzők, illetve munkáik közül a teljesség igénye nélkül néhányat külön kiemelésre is érdemesnek tartunk.

A kisvállalkozói szektor méretét és szerkezetét, gazdasági beágyazottságát, illetve a magyarországi vállalkozáskutatás helyzetét illetően Román Zoltán (ROMÁN Z. 1990, 1997, 2002a, 2002b, 2006), a hazai kkv-szféra létrejöttének körülményei, elterjedése, strukturális sajátosságai tekintetében Futó Péter és Kállay László (FUTÓ P. – KÁLLAY L. 1994a, 1994b), a kkv-k 1990-es években tapasztalt valós gazdasági ereje és szerkezeti jellemzői (méret, területi és ágazati elhelyezkedés, tulajdonosi kör stb.) vonatkozásában Gábor R. István, Czákó Ágnes, Kuczsi Tibor, Lengyel György, Vajda Ágnes, Sántha

Józsefné és Köhegyi Kálmán írásait (GÁBOR R. I. 1994a, 1994b, CZAKÓ Á. ET AL. 1995, SÁNTHA J. 1996, KÖHEGYI K. 1998a, 1998b, 2001) tartjuk a legfontosabbaknak.

A 2000-es évek elején elvégzett átfogó nemzetközi kutatás, a GEM (Global Entrepreneurship Monitor) eredményeire alapozva a hazai újonnan létrehozott vállalkozások aktivitását, a munkahelyteremtésben és a gazdasági növekedésben játszott szerepét vázolták kelet-közép-európai és európai uniós összehasonlításban Szerb László és munkatársai, Acs J. Zoltan, Varga Attila, Ulbert József és Bodor Éva (SZERB L. ET AL. 2004). Ugyancsak a GEM-kutatásra épül Bedőné Károly Juditnak a hazai vállalkozások növekedési hajlandóságát és innovációs aktivitását elemző tanulmánya (BEDŐNÉ KÁROLY J. 2005). A dinamikus kis- és középvállalkozások növekedésére ható tényezőkről és nemzetgazdasági jelentőségükről Papanek Gábor adott összefoglalást (PAPANEK G. 2010). Román Zoltán Ambrus Katalinnal és Voit Krisztiánnal közös, statisztikai adatfelvételeken alapuló munkái a kkv-szektor ezredforduló idején tapasztalt demográfiai jellemzőiről tájékoztatnak (ROMÁN Z. – AMBRUS K. 2000, ROMÁN Z. – AMBRUS K. – VOIT K. 2002), Szerb László és Ulbert József pedig a kkv-k fejlődését befolyásoló környezeti hatások részletes összefoglalását nyújtják (SZERB L. – ULBERT J. 2002).

A tértudományi megközelítésű munkák sorában a második gazdaság területi vonatkozásaihoz kihagyhatatlan Nemes Nagy József és Ruttkay Éva írása. Ebből a jogszerűen működő magyarországi magánvállalkozói szféra, valamint a lakossági kiegészítő- és melléktevékenységek 1980-as évekbeli tér-, illetve településszerkezeti jellegzetességeit illetően kaphatunk jó áttekintést (NEMES NAGY J. – RUTTKAY É. 1989). A hazai kisvállalkozások regionális egyenlőtlenségeinek főváros-vidék, város-falu, megyeszékhely-vidék viszony- rendszerében érvényesülő, ugyanezen időszakra vonatkozó kettősségéről Pomázi István szolgált hasznos adalékokat (POMÁZI I. 1988). A gazdasági társaságoknak a budapesti és a főváros környéki elterjedtségében (cég- és tőkesűrűségében), telephely-választási motivációinak, munkaerő-piaci jellemzőinek területi különbségeiben tapasztalható eltéréseket Probáld Ferenc és Szegedi Gabriella vizsgálta. A szerzők eredményeik alapján a főváros és a budapesti agglomeráció kerületi, illetve települési szintjein öt térszerkezeti típust – városközponti, peremkerületi, ipari elővárosi, tercier elővárosi és fejletlen elővárosi – különítették el (PROBÁLD F. – SZEGEDI G. 1994). Kiss Éva cikkében a 20. század második felét érintő vállalkozásföldrajzi visszatekintést követően a hazai egyéni vállalkozások térbeli terjedését és azok foglalkoztatási-tevékenységi sajátosságait követte nyomon 1989-től (KISS É. 1996). Az előzőekben már hivatkozott GEM-kutatás vállalkozói aktivitásra vonatkozó, területi különbségeket feltáró kérdőíves válaszainak értékelését közli Szerb László és Varga Attila. Ebben a szerzők a vállalkozássűrűségben, a teljes vállalkozói mutatóban (TVM), a jó üzleti lehetőséget észlelők arányában, valamint az 5 éven belül tervezett új munkahelyek számában mutatkozó eltérések regionális és településkategóriák szerinti állapotát rögzítik (SZERB L. – VARGA A. 2005).

A vállalkozások regionális egyenlőtlenségeit kifejező mutatók – jövedelemtermelő képesség, vállalkozássűrűség, vállalkozási intenzitás, méretstruktúra, tevékenységi szerkezet, foglalkoztatás, árbevétel – elemzésére vállalkozó írások sorát gazdagítja Novák Zoltán és Vass Anikó cikke (NOVÁK Z. – VASS A. 2009). Jól hasznosíthatók a nagyvárosaink – a nyolc 100 000 főnél népesebb vidéki város – vonatkozásában Ambrus Zoltánné, Kissné Majtényi Mónika, Kólyáné Sziráki Ágnes és Malakucziné Póka Mária által elvégzett társadalmi-gazdasági összehasonlító elemzés vállalkozásokat érintő adatai

is (AMBRUS Z. ET AL. 2008). Végül, de nem utolsó sorban a kkv-k számának, gazdasági teljesítményeinek, foglalkoztatási jellemzőinek területi eltéréseihez nyújt rövid, de naprakész információt Bakos Norbert, Hidas Zsuzsanna és Kezán András Magyarország ezredforduló utáni társadalmi-gazdasági térfolyamatait elemző munkája (BAKOS N. – HIDAS ZS. – KEZÁN A. 2011).

Az alábbiakban ezek szemléletmódjához és eszközrendszeréhez igazodva, de a kisvállalkozói környezet közelmúltbeli történeti vonatkozásairól sem megfeledkezve kívánjuk bemutatni a hazai kkv-szektor strukturális és regionális jellemzőit európai uniós összevetésben.

A HAZAI KISVÁLLALKOZÓI KÖRNYEZET ÉS STRUKTÚRA SAJÁTOSSÁGAI AZ 1980-1990-ES ÉVEKBEN

A szocializmus időszakában a kisvállalkozások tekintetében érvényesülő – az aktuális gazdasági szükségszerűségek függvényében változó – kormányzati hozzáállást a tiltás vagy a tűrés jellemezte; a vállalkozáspolitikai végső céljaként az 1980-as évek közepéig a magángazdaság elsorvasztása, de legalábbis súlyának csökkentése fogalmazódott meg.

A szövetkezeti törvény 1981-es módosításának (1981. évi 14. tvr.) életbe lépését követően megváltoztak a mezőgazdasági szövetkezetek tevékenységi körét szabályozó előírások, és újra létjogosultságot kapott a melléküzemági termelés, ennek hatására pedig a tsz-ek ipari tevékenységből származó bevételei is újra növekedésnek indultak. Enyhült a magánkisipari és magánkereskedelmi tevékenységet megnehezítő rendelkezések szigora, és új életre kelt az üzletek, vendéglátó egységek szerződéses magánbérleti rendszere is. Mindezek következtében a kisiparosok száma az 1975-ös 84 ezerrel szemben, 1989-re 174 ezerre, a magánüzletek (kiskereskedések és vendéglátó helyek) száma pedig ugyanezen időszakban alig 10 ezerről közel 30 ezerre nőtt (LAKI M. 1998).

Az 1980-as évtized magángazdaságot érintő legjelentősebb fordulata azonban az volt, hogy a termelőszövetkezetek után a szocialista nagyiparban is megjelent az önálló vállalkozásra épülő gazdálkodási forma, a vállalati gazdasági munkaközösség (VGMK). Ezeket az adott vállalatnál dolgozók egy-egy csoportja alkotta, melynek tagjai a céggel kötött bérleti szerződés alapján rendes munkaidéjük után, a vállalat gépeit, berendezéseit használva, többnyire annak termelési profiljához illeszkedő termékeket állítottak elő, tevékenységük hasznát pedig bevételük és a bérleti díj különbsége képezte. Vállalkozó közösségek létrehozására azonban nem csak nagyvállalatokkal kötött megállapodás alapján, hanem azoktól függetlenül is nyílt lehetőség gazdasági munkaközösségek (GMK) formájában (FALUSNÉ SZIKRA K. 1986). A bruttó termelési értéket tekintve főként az építőipari tevékenységet végzők profitáltak az új gazdálkodási módok bevezetéséből. Míg 1986–1987-ben, amikor a legtöbben dolgoztak munkaközösségi vállalkozás keretében, az ipari VGMK-kban és GMK-kban foglalkoztatottak (206 ezer fő) az össztermelésnek alig 1,5%-át állították elő, az építőipari munkaközösségekben plusz munkát végzők (53 ezer fő) e szektor termelési értékének közel 10%-át adták (LAKI M. 1998).

A szövetkezeti szféra gazdasági munkaközösségekéhez hasonló elvek és gyakorlat szerint szerveződő és működő egységei az ipari és szolgáltató szövetkezeti szakcsoportok voltak. Az ekkortájt alakuló, már alkalmazottakat is foglalkoztató ún. kisszövetkezetek legjelentősebb – a tulajdonviszonyokat átalakító – szervezeti újítása az volt, hogy a hagyományos szövetkezetekkel szemben az alapító tagok vagyona nem került oszthatatlan közös alapba, vagyis a szövetkezet esetleges megszűnésekor

mindenki saját hozzájárulása szerint részesedett a bevitt javakból. A kisszövetkezetek létrehozásának engedélyezése tehát az államszocialista rendszeren belül a vállalkozói magántulajdon elismerésének kiteljesedését jelentette.

A tervgazdasági rendszer bukása és a piacgazdaságra való áttérés legszembetűnőbb következménye a gazdasági szervezetek számának – az 1990-es évekbeli, részben kényszer szülte vállalkozásalapítási láz miatti – ugrásszerű megnövekedése volt. 1994/1995 fordulóján az összes vállalkozás (gazdasági társaságok és egyéni vállalkozások) száma elérte, illetve kis mértékben meghaladta az egymilliót, így a vállalkozássűrűség az 1988. évi 32-vel szemben ekkorra közel 100-ra emelkedett (SÁNTHA J. 1996). Minthogy az új egyéni vállalkozások értelemszerűen a magánszektor erősítették, a társas vállalkozások túlnyomó többsége pedig a rendszerváltozást követő években a privatizáció során magántulajdonba került, a magángazdaság térnyerése a közületek ellenében szinte teljessé vált.

Az állami-szövetkezeti tulajdon magánhasznosításán alapuló gazdálkodási formák fokozatosan visszaszorultak: a háztáji gazdaságok például az 1988. évi 281 ezer hektárral szemben 1993-ban már csak 37 ezer hektárt foglaltak el, de a szerződéses boltok és vendéglátóhelyek, valamint a gazdasági munkaközösségek száma is fokozatosan csökkent, ez utóbbit 1990 után már nem lehetett újonnan alapítani (SÁNTHA J. 1996).

A piacgazdaságra történő átalakulás egyik jellemző tünete volt az addig ismeretlen, ún. üres, más néven árnyékvállalkozások kategóriájának megjelenése. A manapság sem ismeretlen álvállalkozások, melyek nem végeztek üzleti tevékenységet, és amelyeket csupán különféle jogosulatlan kedvezmények megszerzése céljából hoztak létre, az 1990-es évek derekán végzett felmérés adatai szerint akár az összes vállalkozás egynegyedét-egyharmadát is kitehették (CZAKÓ Á. ET AL. 1995).

A vállalkozások növekvő száma alapján a magánszektor gazdasági erejéről alkotott képet a fiktív cégek nagyarányú jelenlétén túl a valós tevékenységet végzők vagyonára vonatkozó adatok is tovább árnyalják. Ezekből kitűnik, hogy a földvagyonot nem számítva a gazdasági szervezetek több mint háromnegyedét alkotó egyéni cégek kb. kétharmadának nem volt, vagy csak elhanyagolható értékű termelővagyonra volt, már csak azért is, mert ilyenre (gépek, berendezések, szerszámok) tevékenységük folytán nem volt szükségük: 1995-ben a magánvállalkozások valamivel több mint 30%-át (31,2%) szellemi szabadfoglalkozásúak működtették, azok pedig nagyjából ezzel azonos arányban (30,8%) ingatlanügyletekkel foglalkoztak (LAKI M. 1998). Az egyéni vállalkozások kiemelkedő számaránya és a vagyonelemek alacsony súlya azt jelzi, hogy a rendszerváltozást követő páratlan mértékű vállalkozói aktivitás nem járt együtt a további gazdaságélénkülés alapjául szolgáló erős kis- és középvállalkozói szféra kialakulásával. A hazai földrajzi irodalomban – nem kis részben a magánszektor megerősödését immár támogatni kénytelen gazdaságpolitikai intézkedéseknek köszönhetően – az 1980-as években irányult komolyabb figyelem a kisvállalkozások regionális sajátosságainak vizsgálatára. Az 1981. évi 15. sz. törvényerejű rendelettel 1982. január 1-től engedélyezett gazdasági munkaközösségek (GMK) és a gazdálkodó szervezetnek nem minősülő, de vállalkozói tevékenységet végző, főként értelmiségiekből szerveződött, kevésbé elterjedt polgári jogi társaságok (PJT) területi jellemzőinek meghatározása céljából végzett összegzés eredményei alapvetően háromféle, főváros, illetve megyeszékhely és vidék, város és falu közötti, valamint fővároson belüli viszonylatban érvényesülő területi egyenlőtlenségre hívták fel a figyelmet (POMÁZI I. 1988).

A leghangsúlyosabb, centrum és periféria közötti ellentét a várakozásoknak megfelelően a fővárosvidék relációban volt tapasztalható. A fejlett humán és anyagi infrastruktúra nagyfokú koncentrációját jelezte az, hogy 1984-ben a GMK-k fele, a PJT-knek pedig 85%-a budapesti volt. Átlagosan – legalábbis a gazdasági munkaközösségek vonatkozásában – hasonló arányú, de jelentős mértékben differenciált egyenlőtlenségek voltak kimutathatók a megyeszékhelyek és a vidék kapcsolatában. A megyék nagy részében a GMK-k több mint fele a központi településen volt bejegyezve. Kiemelkedett e tekintetben a baranyai és a vasi megyeszékhely (Pécs: 80,3%, Szombathely: 71,6%). Tíz megyében a GMK-k 50–70%-a működött a székhely-településen, hat megyében pedig a gazdasági munkaközösségeknek kevesebb mint a fele volt a megyeközpontban. Ez utóbbiak közül Bács-Kiskun és Békés megye GMK-inak – elsősorban településszerkezeti jellegzetességre (több nagyobb népességszámú város jelenlétére) visszavezethető – egyenletes területi elhelyezkedését jelezték Kecskemét 22,2 és Békéscsaba 27,3%-os GMK-részarányai.

Még határozottabb, ráadásul megyei viszonylatban sokkal kevésbé differenciált volt a városi magánvállalkozások falusiakkal szembeni túlsúlya. Szintén az 1984. évre vonatkozóan, Pest megye kivételével – Budapestet megyeszékhelyként figyelmen kívül hagyva – mindenhol túlnyomó, 70–90%-os többségben voltak az adott megye városi jogú településein tevékenykedő GMK-k. Ez az arány az évtized második felében felerősödő várossá nyilvánítási hullámnak köszönhetően (1984-ben 12, 1986-ban 15, 1989-ben 40 új város) adminisztratív okok miatt is folyamatosan tovább növekedett.

A jellemzően a településhierarchia magasabb és alacsonyabb szintjei közötti ellentéteket jól érzékelhetően csupán a fővároson belüli, a vizsgált vállalkozási formák számában és sűrűségében tapasztalt, az egyes kerületek népességének társadalmi (képzettség- és életszínvonalbeli) fejlettségében mutatkozó eltérések árnyalták. A PJT-k több mint kétharmada a nagyobb népességű középső és észak-budai kerületekben (II., III., XI. és XII.), valamint a pesti Belvárosban és a XIII. kerületben működött. Némi különbséggel hasonló képet mutat a GMK-kra vonatkozó, 1 000 főre értelmezett vállalkozássűrűség eloszlása is. A 100-as budapesti átlagot több mint kétszeresen meghaladó mutatóval rendelkezett 1984-ben az I., II. és XII., valamint az V., azt több mint másfélszeres mértékben felülmúló értékkel pedig a XI. kerület. Ennél alacsonyabb, de még mindig átlag feletti GMK-sűrűséget regisztráltak a Belvároshoz közeli négy pesti kerületben (VI., VII., XIII. és XIV.). Ezek alapján a fővárosi vállalkozói aktivitás területi mintázatában egy, a fent említett kerületek által alkotott magterület és a többi városrészből álló perifériagyűrű rajzolódott ki.

A főváros és vidék közötti szakadéktól eltekintve, a vállalkozói hajlandóság mérésére szolgáló mutatók tekintetében érvényesülő egyéb, országrészek közötti, jól felismerhető törésvonalak nem voltak kimutathatóak. A 10 000 lakosra jutó GMK-k számát mutató megyei szintű adatsorokból kitűnik, hogy 10-nél nagyobb értékkel csak Budapest, de 4 és 10 közötti hányadossal is csak két megye, Somogy és Veszprém rendelkezett. A többi megyében, mozaikos elrendezésben 1 és 3,9 között mozgott a GMK-sűrűség. A rendszerváltozást követő vállalkozásalapítási hullám során az előző évtizedben érvényesülő, a gazdasági egységek területi elhelyezkedését meghatározó trendek mellett új térszerkezeti sajátosságok jelentek meg Magyarországon (Kiss É. 1996).

Továbbra is megőrizte domináns szerepét a vállalkozói aktivitást tekintve a főváros, amelyhez egyre inkább felzárkózott a körülötte található településtömörülés is. Ennek köszönhetően 1994-ben

az összes egyéni vállalkozásnak már több mint az egyharmada (35,8%) a későbbi Közép-magyarországi régiót alkotó Budapesten és Pest megyében volt található. Szintén megtartották a vállalkozási hajlandóságban meglévő előnyüket a kedvezőbb infrastrukturális és innovációs potenciállal bíró nagyobb népességű városok. A kiemelkedő turisztikai vonzerővel rendelkező, főként Balaton-parti kisvárosok kivételével a településhierarchia egyre magasabb szintjeit képviselő települések az 1 000 lakosra jutó egyéni vállalkozások számát tekintve is egyre előkelőbb helyet foglaltak el.

Ugyanakkor megjelent a területi különbségeket az egyéni vállalkozói aktivitás vonatkozásában is tükröző, és napjainkban is létező ún. nyugat-keleti lejtő, vagyis a szabadpiaci viszonyok természetes velejárójaként kialakuló belső törésvonal. A fejlett európai államokhoz közeli, az innen származó tőkebefektetéseknek köszönhetően fejlődésnek induló nyugati országrészekkel szemben a kedvezőtlen földrajzi fekvésű, korszerűtlen gazdaság szerkezettel rendelkező keleti régiók fokozatosan leszakadtak. Jól kimutatható volt ez a tendencia az egyéni vállalkozások elterjedtségében is: a legalacsonyabb vállalkozássűrűségű és a magasabb értékekkel jellemezhető területek közötti vonal a ma az Észak-magyarországi és Észak-alföldi régiókhoz tartozó megyék, valamint Békés megye határa mentén húzódott.

A főbb kisvállalkozói tevékenységfajták közül a nagyüzemi mezőgazdaság szervezeti kereteinek felbomlása miatt leginkább terjedő (hétszeresére növekvő), ennek ellenére legkisebb méretű (1. táblázat) egyéni mezőgazdasági termelőszféra területi megoszlása viszonylag szórt képet mutatott; markánsan kirajzolódó területi koncentráció e vonatkozásban nem volt megfigyelhető, de az önálló tevékenység keretében agrártermeléssel foglalkozó vállalkozások nagyobb arányban voltak jelen az alföldi megyékben, illetve az itt található nagyobb népességű egykori mezővárosokban.

1. táblázat. Az egyéni vállalkozói szféra növekedési mutatói az 1990-es évek elején

Table 1. Growth indices of the individual entrepreneurial sector in the early 1990s

Kisvállalkozói ágazatok	1991	1992	1993	1994	A változás mértéke 1991-1994 között (%)
Kisiparosok	222 987	237 687	242 023	257 245	15
Kiskereskedők	146 674	199 047	241 353	255 205	74
Mezőgazdasági termelők	2 804	3 784	11 597	22 493	702
Szellemi szabad-foglalkozásúak	137 994	165 689	193 888	243 093	76
Összesen	510 459	606 207	688 843	778 036	52

Forrás: Kiss É. 1996 / Source: : Kiss É. 1996

Az 1991 és 1994 között az átlagosnál nagyobb mértékben megszorodó szellemi szabadfoglalkozásúak térbeli elhelyezkedésében ezzel szemben jelentős koncentráció érvényesült. A főváros gazdasági, politikai, művészeti, tudományos, felsőoktatási stb. szerepének túlreprezentáltsága következtében nem meglepő, hogy 1994-ben az e tevékenységcsoportba sorolt egyéni vállalkozások 37%-a Budapesten működött, további 6%-ukat pedig Pest megyében, döntően a fővárosi agglomeráció településein vették nyilvántartásba. Számukat tekintve nem, de arányaikban akár nagyobb mértéket is elérhetett a szellemi tevékenységet folytató egyéni vállalkozások tömörülése néhány regionális centrumnak számító megyeszékhelyen. Debrecenben például a Hajdú-Bihar megyében regisztrált összes, ilyen típusú vállalkozás 57%-a volt jelen, míg Szekszárd vonatkozásában e mutató értéke nem érte el az egyharmadot sem (31%).

Az ugyancsak átlagon felüli számbeli növekedést mutató kiskereskedelmi és az e növekedési ütemtől jóval elmaradó kisipari szektorban (1. táblázat) jelentkező regionális különbségek nem elsősorban az egyéni vállalkozásoknak helyet adó települések méretbeli eltéréseire utaltak. A települések népességarányos vállalkozási aktivitása főként a kiskereskedők, de a kisiparosok tekintetében is viszonylag kiegyenlített volt, hiszen az ilyen tevékenységet végző egyéni vállalkozók túlnyomó többsége alapvető lakossági szükségletek kielégítése céljából alakult meg. Erőteljesen megjelent viszont e vállalkozástípusok esetében az északnyugat-délkelet irányban húzódó, fent említett törésvonal, amelytől nyugatra-délnyugatra magasabb, keletre-északkeletre pedig alacsonyabb volt a vállalkozás-sűrűség. A kisiparosok vállalkozási hajlandóságát jelző mutató – az 1 000 lakosra jutó vállalkozásszám – Nógrád, Borsod-Abaúj-Zemplén, Szabolcs-Szatmár, Hajdú-Bihar, Szolnok és Békés megyében volt a legalacsonyabb (<20), az ezektől nyugatra elhelyezkedő országrészben viszont viszonylag változatos és mozaikos területi mintázatot jelző megyei arányszámokat rögzítettek. Még inkább egyenletes képet mutatott a kiskereskedelmi egyéni vállalkozások térbeli megjelenése. A hat észak-magyarországi, illerve észak-alföldi megyével szemben, ahol 20 alatti volt a vállalkozássűrűség, három közigazgatási egység kivételével (Budapest és Baranya megye: >25, Vas megye: <20) mindenhol 20–25 közötti értékeket regisztráltak.

A KKV FOGALMA

A kkv-szektor szerkezeti és területi jellemzőinek ismertetése lehetetlen anélkül, hogy tudnánk mit is értünk kis- és középvállalkozás alatt. A kkv-kat mennyiségi szempontok alapján behatároló korlátok számbavétele előtt azonban érdemes áttekinteni azt is, hogy a kisvállalkozásoknak milyen minőségi – kevésbé egzakt – ismertető jegyei létezhetnek. E kritériumrendszernek nincs ugyan általánosan elfogadott meghatározása, de ismérvei e vonatkozásban a következőképpen foglalhatók össze:

- a vállalkozó önálló tulajdonosa cégének, a tőke és az irányítás saját kezében van, egyedül viseli a kockázatot és a felelősséget, ill. egyedüli haszonélvezője a vállalkozói nyereségnek;
- az adott üzlet a vállalkozó és családja számára elsődleges egzisztenciális alap, azaz a megélhetését biztosító meghatározó jövedelemforrás;
- a vállalkozás a tulajdonos tartós életcéljául szolgál;
- a vállalat tevékenységi körét, gazdálkodási formáját, piaci kapcsolatait személyesen alakítja, részletekbe menően meghatározza;
- a tulajdonos személye a vállalkozás védjegyének is tekinthető, a vállalkozó közvetlen kapcsolatban áll partnereivel;
- a vállalkozásnak általában csak egy vagy néhány termék-, szolgáltatástípusa van (tevékenysége kevésbé diverzifikált);
- a vállalkozás tevékenysége a fogyasztói igényekhez (elvárásokhoz) szorosan illeszkedik, egyedi termékeket állít elő, illetve ilyen szolgáltatásokat nyújt;
- a vállalkozó és munkatársai közötti kapcsolat informális és viszonylag szoros;
- a vállalkozás piaci részesedése rendszerint kicsi, de speciális termékek (szolgáltatások) esetében akár monopolhelyzetet is kialakíthat, végül

- a vállalkozó tőkefelhalmozási képessége és pénzügyi forrásokhoz való hozzáférési lehetősége korlátozottabb (MUGLER, J. 1998).

Természetesen elengedhetetlen, hogy az e csoportba tartozó cégek köre számszerű módon is azonosítható legyen. Az adminisztratív kkv-kritériumok a legtöbb esetben a foglalkoztatottak létszáma és/vagy a bevétel, az üzleti eredmény nagysága alapján sorolják a vállalkozásokat adott méretkategóriákba. Léteznek azonban ettől eltérő szabályrendszerek is, mint amilyen például az indiai, amely a termelő, illetve szolgáltató tevékenységbe investált tárgyi eszközök értéke szerint osztályozza a vállalatokat, az értékhatárok tekintetében megkülönböztetve termelőket és szolgáltatókat (KISS K. – ZAGYI N. S.A.).

A 2005. január 1-e óta érvényben lévő európai uniós szempontrendszernek megfelelően a hazai gyakorlatban társasági formára való tekintet nélkül a foglalkoztatottak száma, az éves árbevétel vagy a mérlegfőösszeg nagysága, valamint a társtulajdonosi részesedés mértéke alapján határozzák meg az adott vállalkozás vállalati méretcsoportokba való besorolását (2004. évi XXXIV. tv. a kis- és középvállalkozásokról, fejlődésük támogatásáról). A törvény nem csupán kisvállalatokról, hanem kis- és középvállalati, még pontosabban mikro-, kis- és középvállalati szféráról rendelkezik, hangsúlyozva ezen vállalkozáskategóriák közös vonásait, egymással való hasonlóságait, melyek megkülönböztetik őket a szerkezeti jellemzőikben és hatalmi pozícióikban jelentős eltéréseket mutató nagyvállalatoktól (ROMÁN Z. 2005).

A munkavállalók létszámára vonatkozó mennyiségi szabályozás szerint a maximum 9 főt foglalkoztatók mikro-, a 10–49 fővel működők kis-, az 50–249 munkavállalót alkalmazók közép-, a 250 fős vagy ennél nagyobb létszámú vállalatok pedig nagyvállalkozásnak számítanak. Fontos kiemelni e tekintetben, hogy a létszámadatokat valójában éves munkaegységekként (Annual Work Unit), azaz teljes munkaidőben és egész éven át foglalkoztatottakra kell értelmezni. Ebből következik, hogy a szezonálisan vagy részmunkaidőben alkalmazott személyekkel is dolgozó vállalkozások esetén a létszám magasabb lehet.

A vállalatok méretnagyságát kifejező monetáris értékkategóriák esetében a következők érvényesek: a 2 millió €-t meg nem haladó éves árbevétel vagy mérlegfőösszeg esetében mikro-, 2–10 millió €-s értékhatárok közt pedig kisvállalkozásról beszélhetünk. Középvállalkozásoknak tekintik a szabályozás szerint a 10–50 millió € közötti árbevétellel rendelkező vagy a 10–43 millió € közötti mérlegfőösszeget kimutató vállalatokat. Ezen értékhatár fölötti vállalkozások kívül esnek a kis- és középvállalati szférán. A besorolás vonatkozásában lényeges szempont, hogy a vállalkozások az árbevétel, illetve a mérlegösszeg figyelembe vételénél szabadon dönthetnek, tehát nem kell mindkét kritériumnak megfelelniük.

A tulajdonosi részesedés vonatkozásában általános szabály az, hogy csak azok számítanak a KKV-szférába tartozóknak, amelyek e szempontrendszer szerint önállóak, vagyis csak abban az esetben, ha sem az adott vállalkozásnak nincs 25%-nál nagyobb tulajdonosi vagy szavazati részesedése más vállalatban/vállalatokban, sem más vállalatnak/vállalatoknak nincs ezen arányt meghaladó érdekelt-sége az adott vállalkozásban (EUROPEAN COMMISSION ONLINE 1. S.A.).

A MAGYARORSZÁGI KKV-SZFÉRA TERÜLETI JELLEMZŐI NAPJAINKBAN

Az 1990-es évek első felére jellemző nagy vállalkezési hajlandóság az évtized második felében megcsappant, majd az ezredfordulót követően újra megszaporodtak a vállalkozások, köztük a kkv-k is. A kkv-szám növekedését a társas vállalkozások, főként a kedvezőbbé váló tőkeelőírások következtében sorra alapított korlátolt felelősségű társaságok (Kft.) számának gyarapodása miatti több mint 40%-os aránynövekedés idézte elő (számuk a 2000. évi 263 984-ről 2009-ben 374 239-re emelkedett), miközben az egyéni vállalkozások számaránya ugyanezen időszakban közel 13%-kal, 360 075-ről 313 887-re csökkent. Az összes kkv-ra vonatkoztatott számbeli növekedés mintegy 10%-ot tett ki. A 2009-ben nyilvántartásban lévő 688 126 kkv 54,4%-a volt társas, 45,6%-a pedig egyéni vállalkozás; a társas és egyéni cégek egymáshoz viszonyított aránya felcserélődött a 2000-es értékekhez képest (42,3 és 57,7%). A főváros és Pest megye gazdasági erejét (túlsúlyát) jelzi, hogy a Közép-magyarországi régió mind a kkv-k számaránya, mind pedig a 2000–2009 közötti növekedés ütemében kitüntetett pozíciót foglal el (2. táblázat, 1., 2. és 3. ábra).

2. táblázat. A hazai kkv-k számának alakulása régióként 2000–2009 között

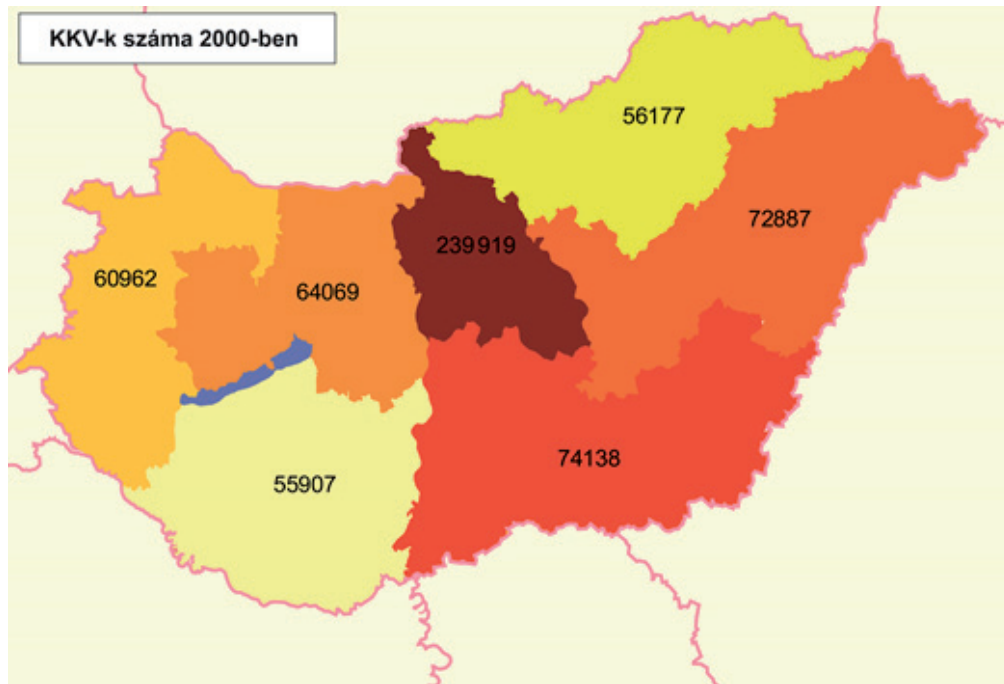
Table 2. Growth indices of Hungarian SMEs by statistical regions between 2000 and 2009

Statisztikai régiók	A kkv-k száma 2000-ben	A kkv-k száma 2009-ben	A kkv-k szám-aránya (%) 2009	A növekedés mértéke (%) 2000-2009
Közép-Magyarország	239 919	274 258	39,9	14,3
Közép-Dunántúl	64 069	69 597	10,1	8,6
Nyugat-Dunántúl	60 962	68 314	9,9	12,1
Dél-Dunántúl	55 907	58 604	8,5	4,8
Észak-Magyarország	56 177	59 396	8,6	5,7
Észak-Alföld	72 887	79 365	11,6	8,9
Dél-Alföld	74 138	78 592	11,4	6,0
Összesen	624 059	688 126	100,0	10,3

Forrás: KSH ONLINE 2011 / Source: KSH ONLINE 2011

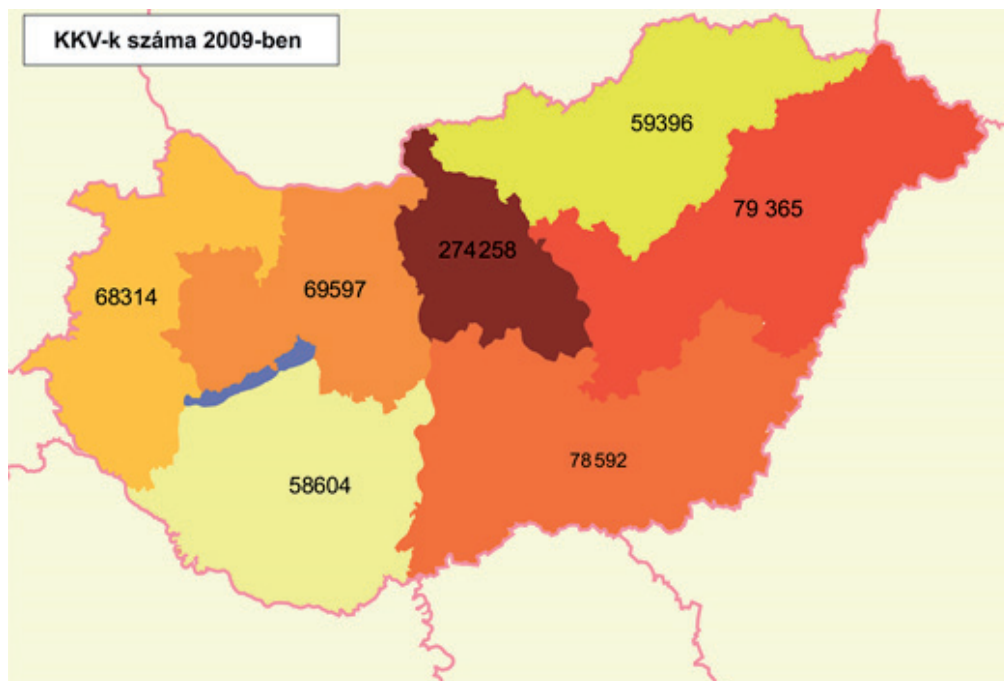
1. ábra. A hazai kkv-k száma régióként 2000-ben
KSH ONLINE 2011 alapján szerk. Kiss K.

Figure 1. Number of Hungarian SMEs by statistical regions in 2000
Based on KSH ONLINE 2011 ed. by Kiss K.



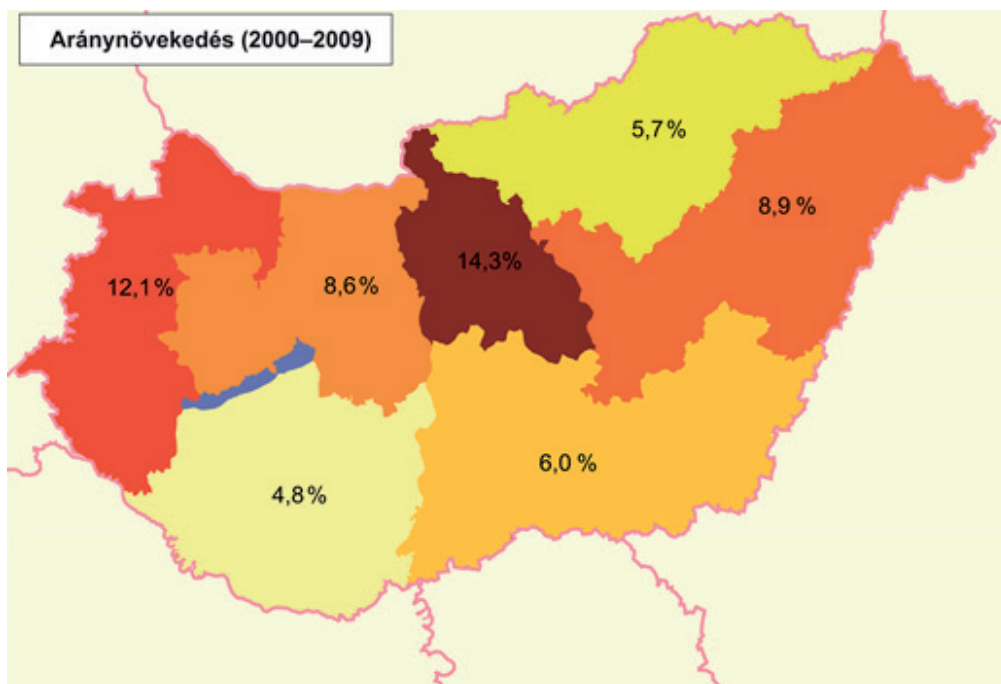
2. ábra. A hazai kkv-k száma régióként 2009-ben
KSH ONLINE 2011 alapján szerk. Kiss K.

Figure 2. Number of Hungarian SMEs by statistical regions in 2009
Based on KSH ONLINE 2011 ed. by Kiss K.



3. ábra. A hazai kkv-k száma növekedésének mértéke régióként 2000–2009 között
KSH ONLINE 2011 alapján szerk. Kiss K.

Figure 3. Growth rate of Hungarian SMEs' number by statistical regions between 2000 and 2009
Based on KSH ONLINE 2011 ed. by KISS K.



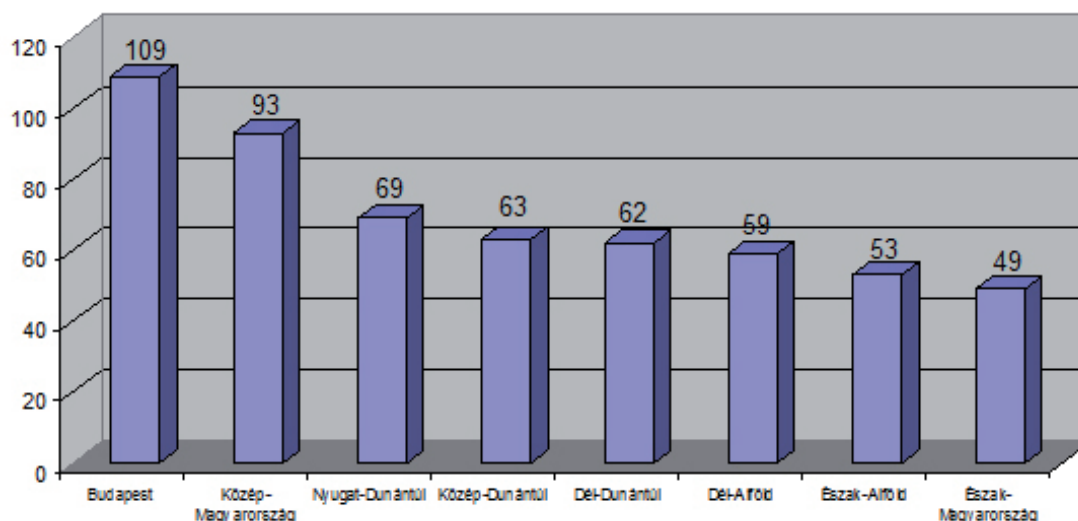
A kkv-sűrűség egész országra vonatkoztatott értéke 69-re növekedett. Az 1 000 főre jutó kkv-szám tekintetében ugyancsak szembetűnő a Közép-magyarországi régió (Budapest) előnye. Egyébként szépen kirajzolódik a napjainkig továbbélő nyugat-keleti irányú gazdasági fejlettségbeli csökkenést jelző lejtő: a Nyugat-Dunántúlra jellemző, országos átlagot elérő vállalkozássűrűségi mutató értéke egyre csökken (a Dunától keletre fekvő országrészben egy dél-északi lejtő is felismerhető; a Dél-Alföldtől Észak-Magyarország felé haladva ugyancsak csökkenő értékek jelennek meg; 4. ábra). A mutatót európai uniós összevetésben vizsgálva azonban az is nyilvánvaló, hogy a viszonylag magas hazai kkv-sűrűségnek köszönhetően még a legalacsonyabb értékkel rendelkező hazai régió is felülmúlja a 41–42% körüli közösségi átlagot (EUROPEAN COMMISSION ONLINE 2. S.A.).

A kis- és középvállalkozások legnagyobb része, valamivel több mint egyötöde kereskedelemmel vagy gépjárműjavítással foglalkozik (a statisztikai ágazati besorolás szerint e két tevékenység típus egy kategóriát alkot). Közel 16%-uk különféle szakmai, tudományos, műszaki tevékenységeket végez, de viszonylag jelentős arányban vannak jelen a kkv-k körében az ipari-építőipari ágazatba tartozó vállalkozások, ez utóbbiak együttesen majdnem 18%-nyi részarányt képviselnek. A kkv-k számának tevékenység típusok közötti aránymegoszlása az Európai Unióban valamelyest koncentráltabb képet mutat. Noha a vezető ágazatok rangsora azonos, a négy legtöbb vállalkozást tömörítő ágazat együttesen a kkv-k több mint 2/3-át adja (71,7%), szemben a hazai 53,5%-kal. A szálláshely-szolgáltatást, vendéglátást végző kkv-k EU-s részaránya (8,1%) ugyancsak jóval magasabb (EUROPEAN COMMISSION ONLINE 2. S.A.). Figyelemre méltó az egyes gazdasági ágak vállalkozási méretkategóriák szerinti megoszlása is. Az ipari (termelő) tevékenységet végző hazai kkv-k részaránya a vállalatmérettel együtt fokozatosan nő, kiemelkedő szintet ért el a méretgazdaságossági követelményeknek leginkább

megfelelő középvállalati szférában. A kisvállalatok a kereskedelemben és gépjárműjavításban, az építőiparban, a szálláshely-szolgáltatásban és vendéglátásban, valamint a szállításban és raktározásban képviselnek a másik két vállalatkategóriánál magasabb részarányt. A többi tevékenységtípusnál a mikrovállalkozások szerepe hangsúlyos; különösen igaz ez a szakmai, tudományos, műszaki tevékenységek esetében, amelyeket jellemzően egyéni vállalkozások keretében látnak el. Az ágazati arányok koncentrációjával szemben a tevékenységtípusok méretcsoportok közti eloszlása uniós szinten kiegyenlítettebb. A középvállalkozások között az EU-ban is az ipari tevékenységet végzők alkotják a legnagyobb részt, több mint 1/3-os aránnyal, de az ágazatok valamely méretkategóriában való súlyozott jelenlétének mértéke általában kevésbé jellemző, a mikrovállalkozások pedig összességében nagyobb szerepet kapnak (3. táblázat).

4. ábra. A kkv-sűrűség regionális különbségei 2009-ben régióként
KSH ONLINE 2011 alapján szerk. KISS K.

Figure 4. Regional disparities of small business density in 2009 by statistical regions
Based on KSH ONLINE 2011 ed. by KISS K.



3. táblázat. A kkv-k ágazati megoszlása a vállalkozások száma szerint Magyarországon és az EU-ban (2009)

Table 3. Sectoral distribution of SMEs by number of business units in Hungary and the EU (2009)

Ágazatok	Kkv-k (%)		Mikrováll. (%)		Kisváll. (%)		Középváll. (%)	
	Mo.	EU	Mo.	EU	Mo.	EU	Mo.	EU
Kereskedelem, gépjárműjavítás	20,2	28,3	20,0	28,6	25,4	25,7	16,6	20,6
Szakmai, tudományos, műszaki tevékenység	15,6	17,1	16,1	17,8	6,1	8,5	3,3	6,3
Építőipar	9,8	15,6	9,8	15,7	12,0	14,5	6,7	9,2
Ipar	7,9	10,7	7,1	9,6	22,7	23,6	39,6	35,4
Szálláshely-szolgáltatás, vendéglátás	4,7	8,1	4,6	7,9	6,9	10,9	3,5	5,9
Szállítás, raktározás	4,5	5,6	4,4	4,9	5,5	6,2	4,6	7,0

Forrás: KSH ONLINE 2011, EUROPEAN COMMISSION ONLINE 2. S.A /
Source: KSH ONLINE 2011, EUROPEAN COMMISSION ONLINE 2. S.A

Az ágazatok regionális megoszlásában mutatkozó különbségek közül a leginkább figyelmet érdemlőek a következők:

- a Közép-magyarországi régióban átlagot meghaladó arányban vannak jelen a jellemzően szellemi potenciálra alapozott szolgáltatást nyújtó vállalkozások, a szakmai, tudományos, műszaki tevékenységet végzők (20%), az információ, kommunikáció ágazatba sorolt cégek (7,6%), az ingatlanügyletekkel foglalkozók (6,5%), valamint az adminisztratív és szolgáltatást támogató kkv-k (6,1%);
- a Közép- és Nyugat-dunántúli régiókban az átlagosnál hangsúlyosabb szerepet játszik az ipari és építőipari tevékenység; az ezen ágazatba tartozó cégek számaránya a Közép-Dunántúlon 9,0, illetve 12,1, a Nyugat-Dunántúlon pedig 8,5, illetve 11,8%;
- az országos viszonylatban legnépszerűbb gazdasági ágazat, a kereskedelem és gépjárműjavítás az alföldi régiókban és Észak-Magyarországon ért el az átlagot kissé meghaladó, 22–23%-os részarányt;
- a mezőgazdasági tevékenységet végző vállalkozások ugyancsak az Alföldön, illetve a Dél-Dunántúlon vannak jelen kiemelkedőbb arányban (5,4–5,8%).

A kkv-k által Magyarországon megtermelt bruttó hozzáadott érték (BHÉ) 2009-ben 7 105 milliárd forintot tett ki, ami az összes vállalkozás értékelőállításának 56%-a. Miközben a kkv-szférába tartozó vállalkozások számaránya a jelentős turisztikai potenciállal bíró dél-európai államokéihoz (Portugália, Spanyolország, Olaszország, Görögország, Málta), illetve Közép-Európában Csehországéhoz hasonlóan európai uniós összevetésben, a kkv-sűrűséggel megegyezően az átlagosnál jóval magasabb (99,85%), a kkv-k BHÉ-részesedése már kissé a közösségi átlag (58,4 %) alatt marad (EUROPEAN COMMISSION ONLINE 2. s.a.).

A hazai kkv-kban képződött BHÉ túlnyomó része (93%) a társas vállalkozásoknak köszönhető, az egyéni vállalkozások BHÉ-előállításában viszont jelentős eltérés tapasztalható regionális szinten. Míg Közép-Magyarországon ez az arány csupán 2,7, addig a Dél-Alföldön 13%.

A hazai BHÉ gazdasági ágazatok szerinti megoszlása a kkv-k számarányos részesedéséhez viszonyítva eltérő képet mutat. E tekintetben már egyértelműen az ipari vállalkozásoké a vezető szerep, hiszen ezek termelik meg az összes kkv bruttó hozzáadott értékének több mint egynegyedét. Az értékelőállításban a kereskedelem, gépjárműjavítás szintén számarányánál nagyobb részt képvisel, de az ipar mögött a második helyre szorult vissza. E két ágazat összesen csaknem a teljes, kkv-k által megtermelt BHÉ felét állította elő. Az EU egészét tekintve a mértékadó ágazatok kiegyensúlyozottabb jellege e vonatkozásban is megmutatkozik. Noha a tevékenységi kategóriák sorrendje hasonló, a szakmai, tudományos, műszaki tevékenységek és az építőipar BHÉ-előállításához való hozzájárulása jóval nagyobb, mint Magyarországon (4. táblázat).

4. táblázat. A hazai KKV-k által előállított bruttó hozzáadott érték aránya ágazatok szerint (2009)

Figure 4. Rate of GVA produced in the Hungarian SME sphere by business sectors (2009)

	A KKV-k által előállított bruttó hozzáadott érték részaránya (%)	
	Európai Unió	Magyarország
Ipar	23,6	26,5
Kereskedelem, gépjárműjavítás	22,9	21,1
Szakmai, tudományos, műszaki tev.	12,4	8,8
Építőipar	13,1	8,5
Szállítás, raktározás	6,2	7,1
Információ, kommunikáció	5,5	6,8
Ingatlanügyletek	5,9	6,4
Adminisztratív és szolg. támogató tev.	6,2	5,5

Forrás: KSH ONLINE 2011, EUROPEAN COMMISSION ONLINE 2. S.A. /

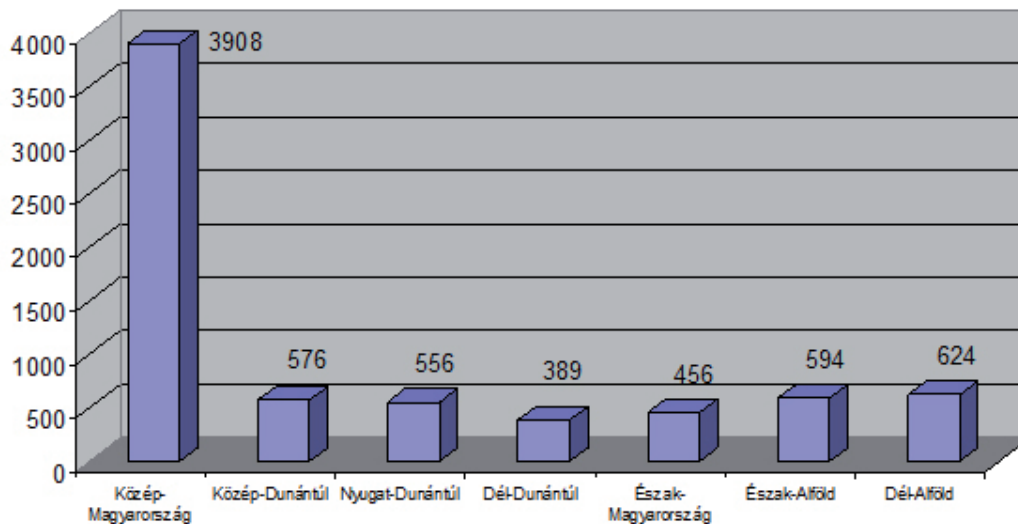
Source: KSH ONLINE 2011, EUROPEAN COMMISSION ONLINE 2. S.A.

A bruttó hozzáadott érték régiók közti megoszlása egyértelműen jelzi Közép-Magyarország gazdasági vezető szerepét, hiszen az összes, kkv-k által megtermelt BHÉ kerekén 55%-a (közel 4 000 milliárd Ft) ebben a térségben realizálódott 2009-ben (5. ábra), miközben az itteni kkv-k számaránya (39,9%) ettől elmarad (2. táblázat). Ez azt jelenti, hogy Közép-Magyarországon az egy kkv által előállított BHÉ átlagosan jóval nagyobb volt, mint az ország többi régiójában.

A hazai és EU-s kkv-k által megtermelt BHÉ vállalati méretkategóriák közötti megoszlása jellegzetes különbséget mutat. Míg az Unióban a BHÉ-részesedés a vállalati méret növekedésével csökken (mikrovállalkozások 37,0, kisvállalkozások 32,4, középvállalkozások 30,7%), addig hazánkban a mikro- és középvállalkozások szinte azonos részesedése (35,5, illetve 35,4%) mellett szembevetű a kisvállalkozások BHÉ-előállításának alacsonyabb (29,2%) aránya (EUROPEAN COMMISSION 2011, KSH ONLINE 2011). Ezek statisztikai régiók szerinti különbségei nem mutatnak kiugró eltéréseket. A mikrovállalkozások BHÉ-arányai 34–40, a kisvállalkozásoké 25–33, a középvállalkozásoké pedig 31–39% között ingadoznak. A vállalkozáscsoportok bruttó hozzáadottérték-előállítása a legkiegyenlítettebb a Dél-Alföldön. E tekintetben jelentősebb különbségek Észak-Magyarországon figyelhetők meg; itt a kisvállalkozások csupán 25%-os, a középvállalkozások viszont 39%-os részarányt képviselnek. A Dél-dunántúli régió a mikrovállalkozások BHÉ-előállításában szerzett némi előnyt (6. ábra).

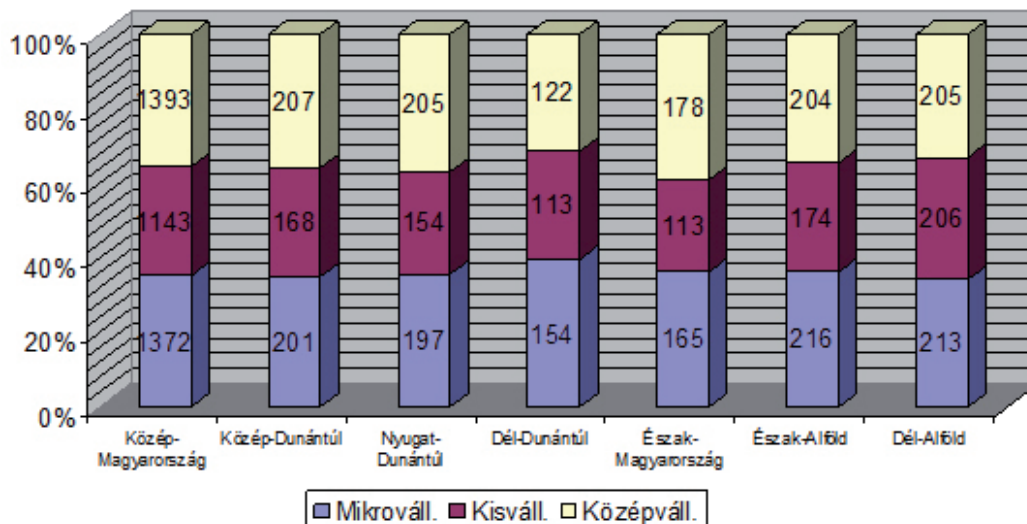
5. ábra. A bruttó hozzáadott érték regionális megoszlása régióként 2009-ben (milliárd Ft)
KSH ONLINE 2011 alapján szerk. Kiss K.

Figure 5. Regional distribution of GVA by statistical regions in 2009 (billion HUF)
Based on KSH ONLINE 2011 ed. by KISS K.



6. ábra. A kkv-k által előállított BHÉ vállalati méretkategóriák szerint régióként 2009-ben (milliárd Ft KSH ONLINE 2011 alapján szerk. Kiss K.

Figure 6. Value of GVA produced in the SME sector by firm size categories and statistical regions in 2009 (billion HUF)
Based on KSH ONLINE 2011 ed. by KISS K.



A vállalkozói szférában foglalkoztatott összes munkavállaló (2 706 000 fő) 74%-a, valamivel több mint 2 millió ember talált megélhetést a hazai kkv-szektorban. E mutatót tekintve Magyarország a 67%-os európai uniós átlagot meghaladó értékkel a fentebb említett mediterrán országokat követve, a balti államokkal együtt a tagállamok rangsorában viszonylag kedvező pozícióban, a középmezőny elején található (7. ábra).

A kkv-k regionális munkaerő-piaci súlya viszonylag jelentős, 20%-os eltérést jelző szélsőértékek között ingadozik. A versenyszférában alkalmazásban állók közül a legkevesebben (67%) a Közép-

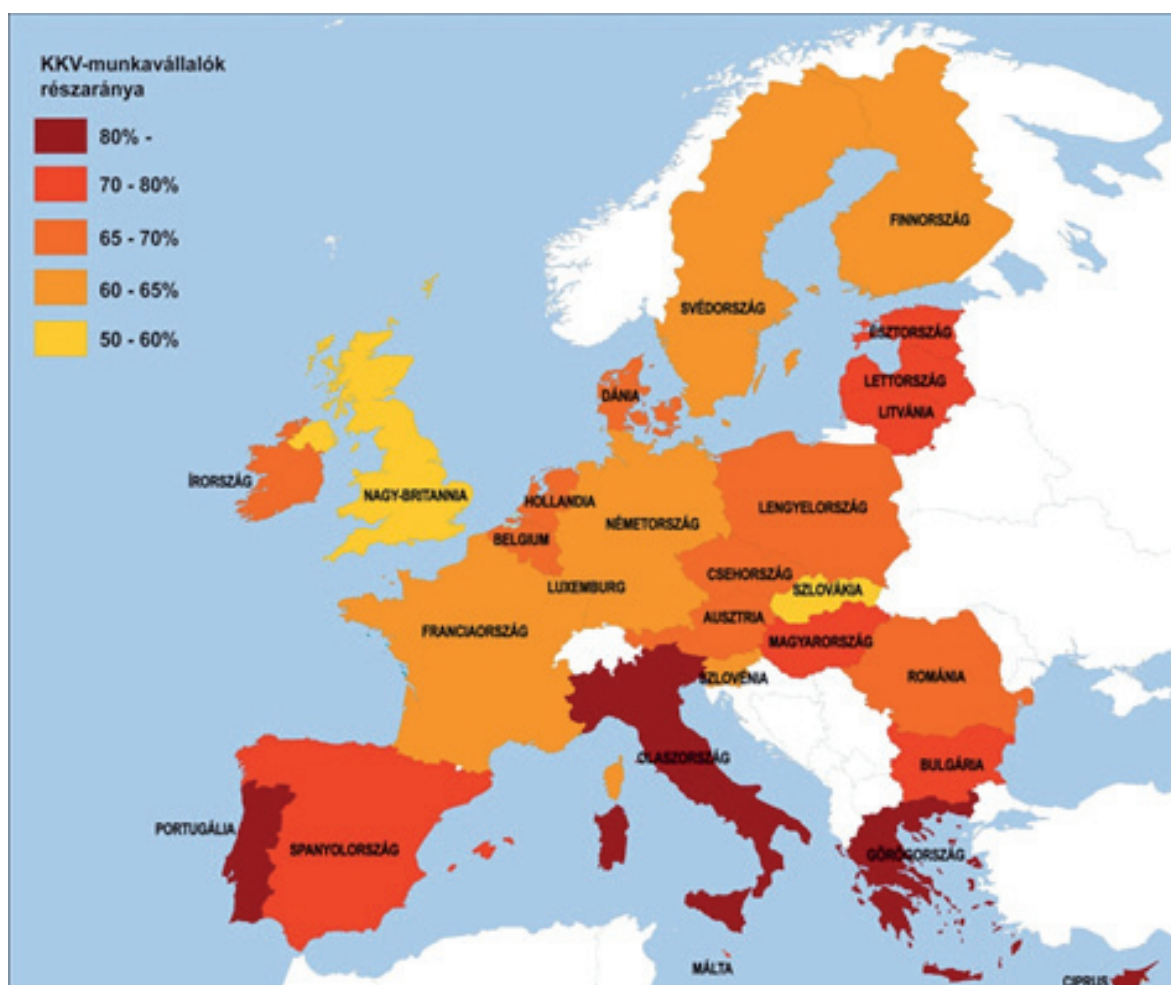
Dunántúlon, a legtöbben a Dél-Alföldön (87%) dolgoztak kkv-kban. Közép-Magyarország és a Közép-Dunántúl kivételével az összes többi régióban az országos átlagot (74%) meghaladta a kis- és középvállalkozásokban munkát vállalók aránya (8. ábra).

Noha a Közép-magyarországi régió a KKV-kban foglalkoztatottak részarányát tekintve átlag alatti teljesítményt nyújt, – ez nyilvánvalóan az itt magasabb arányban megtelepedett nagyvállalatok munkaerővonzásának tudható be, szemben a Dél-Dunántúllal és az Alfölddel – a kkv-munkavállalók több mint kétötöde (41,5%) mégis itt állt alkalmazásban (9. ábra).

A foglalkoztatottak vállalati méretkategóriák szerinti megoszlásában nem tapasztalhatók jelentősebb mértékű regionális különbségek: a mikrovállalkozásokban dolgozók a teljes kkv-munkavállalói létszám 51–54, a kisvállalkozásokban munkát találók 23–27, a középvállalkozásokban tevékenykedők pedig 21–24%-át adják (10. ábra).

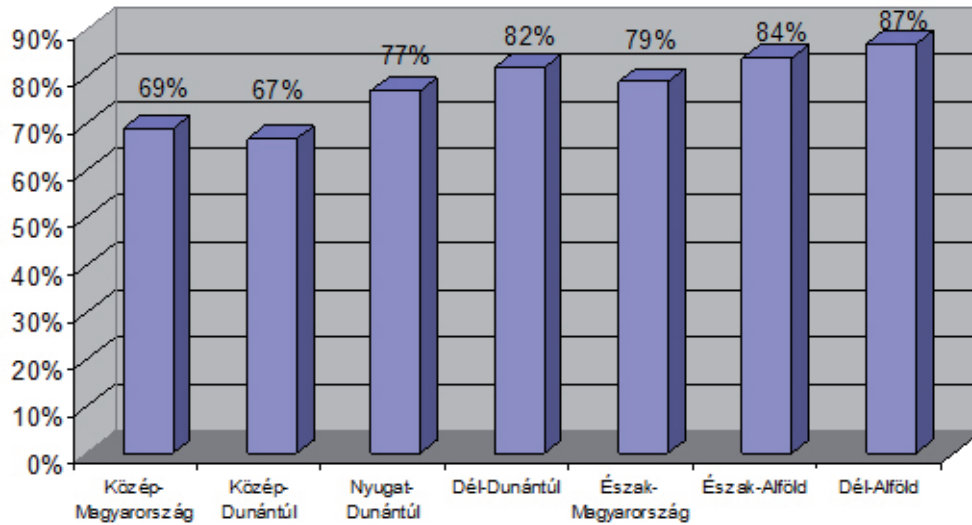
7. ábra. A kkv-munkavállalók részaránya az EU államaiban (2010)
EUROPEAN COMMISSION ONLINE 2. s.a. alapján szerk. KISS K.

Figure 7. Employment rates of SME sector by EU member states (2010)
Based on EUROPEAN COMMISSION ONLINE 2. s.a. ed. by KISS K.



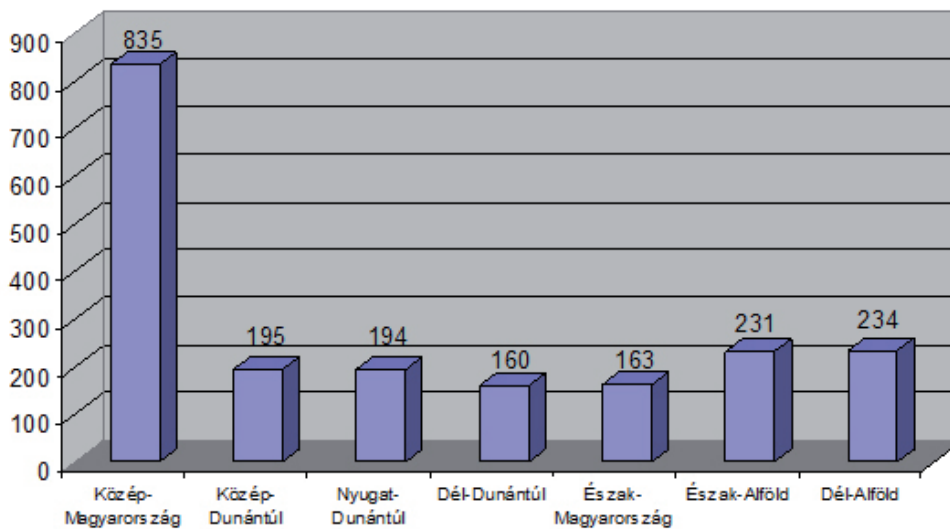
8. ábra. A kkv-kban foglalkoztatottak aránya a teljes vállalkozói szférán belül régióként (2009)
KSH ONLINE 2011 alapján szerk. KISS K.

Figure 8. Employment rates of SME sector by statistical regions (2009)
Based on KSH ONLINE 2011 ed. by KISS K.



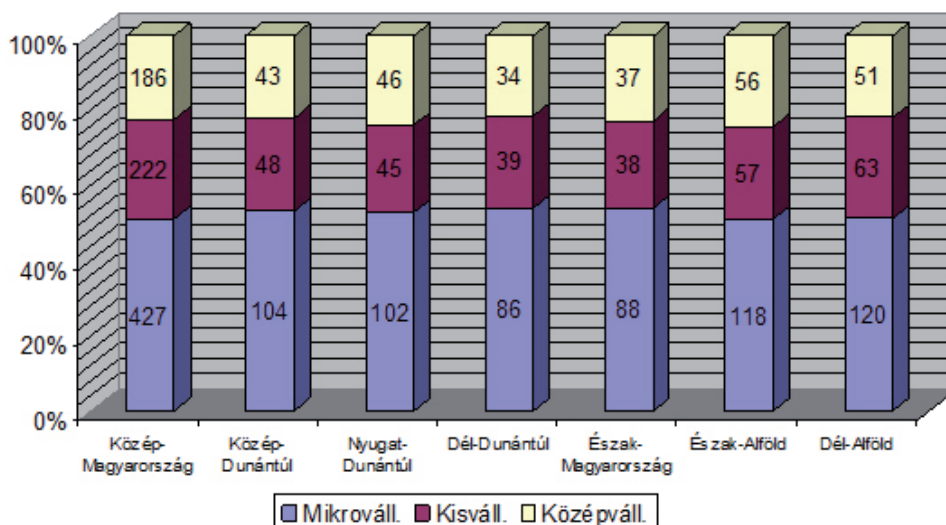
9. ábra. A kkv-kban foglalkoztatottak száma 2009-ben régióként (ezer fő)
KSH ONLINE 2011 alapján szerk. KISS K.

Figure 9. Number of SME employees in 2009 by statistical regions (thousand persons)
Based on KSH ONLINE 2011 ed. by KISS K.



10. ábra. A kkv-kban foglalkoztatottak száma 2009-ben vállalati méretkategóriák szerint régióként (ezer fő)
KSH ONLINE 2011 alapján szerk. KISS K.

Figure 10. Number of SME employees in 2009 by firm size categories and statistical regions (thousand persons)
Based on KSH ONLINE 2011 ed. by KISS K.

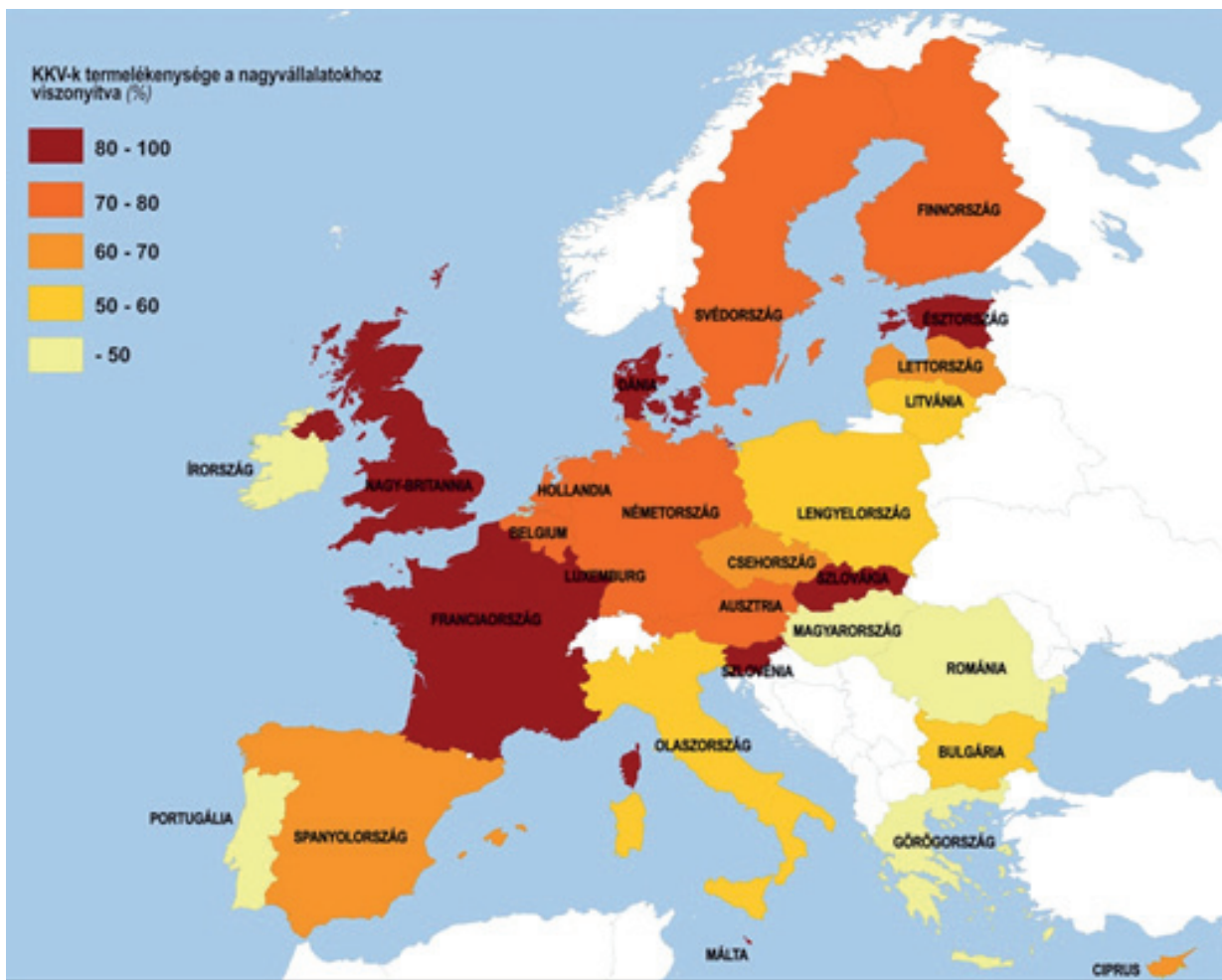


A kis- és középvállalati szféra gazdasági hatékonyságában európai uniós összehasonlításban is jelentős különbségek fedezhetők fel. Az EU egészét tekintve azt tapasztaljuk, hogy átlagot meghaladó munkatermelékenységre (egy munkavállalóra jutó BHÉ értéke) csak a közép- és nagyvállalatok képesek (EUROPEAN COMMISSION 2011), de az egyes tagállamok kkv-szektorainak gazdasági hatékonysága között is jelentős különbségek mutatkoznak.

Leghatékonyabb a kisvállalati szféra a gazdaságilag fejlett, alacsonyabb népességű észak- és nyugat-európai tagállamokban (Luxemburg, Finnország, Dánia, Írország, Svédország, Belgium, Hollandia, Ausztria), míg a 2004 után csatlakozott kelet-közép-európai országok kivétel nélkül az EU-átlag alatti teljesítményt nyújtanak (EUROPEAN COMMISSION ONLINE 2. s.a.) A kkv-knak a nagyvállalatokéihoz viszonyított munkatermelékenysége (az EU egészében átlagosan 70%) között is nagy eltérések figyelhetők meg. Az egyébként is hatékonyan termelő luxemburgi és dániai KKV-szektor esetében ez meghaladja a 100%-ot, vagyis ebben a két országban a kis- és középvállalkozások termelékenysége magasabb, mint a nagyvállalkozásoké. Az alacsonyabb hatékonyságú volt szocialista, ill. déli országok KKV-inak a nagyvállalatokkal összevetett termelékenysége jóval kisebb, Románia, Görögország, Magyarország, Portugália esetében 50 % alatt marad (11. ábra).

11. ábra. A kkv-k nagyvállalatokéhoz mért termelékenysége az EU államaiban (2010)
 EUROPEAN COMMISSION ONLINE 2. s.a. alapján szerk. KISS K.

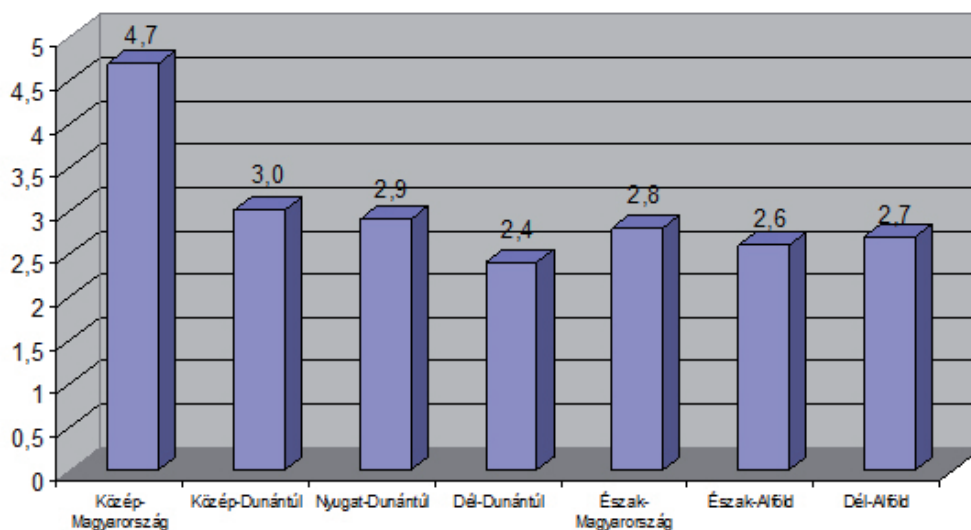
Figure 11. Working efficiency of SMEs' compared with that of large firms by EU member states (2010)
 Based on EUROPEAN COMMISSION ONLINE 2. s.a. ed. by KISS K.



A magyarországi régiók kkv-munkatermelékenységeit összevetve, újra csak Közép-Magyarország kiemelkedő szerepére hívhatjuk fel a figyelmet. Míg az itt működő kis- és középvállalkozások munkavállalói egyenként átlagosan 4,7 millió forintnyi bruttó hozzáadott értéket állítottak elő, addig a többi országrész kkv-i többé-kevésbé leszakadva, ennek csupán a felét-kétharmadát voltak képesek megtermelni (12. ábra). A növekvő vállalati méretkategóriák hatékonyságjavulása a hazai kkv-k esetében is szépen megmutatkozik. A mikrovállalkozások termelékenysége mindenhol átlag alatti, míg a kisvállalkozások az adott régióra jellemző, a szféra egészére vonatkozó vállalati hatékonyságot csak alig valamivel haladják meg, magasabb munkatermelékenységet pedig egyedül a középvállalati szféra képes elérni (13. ábra).

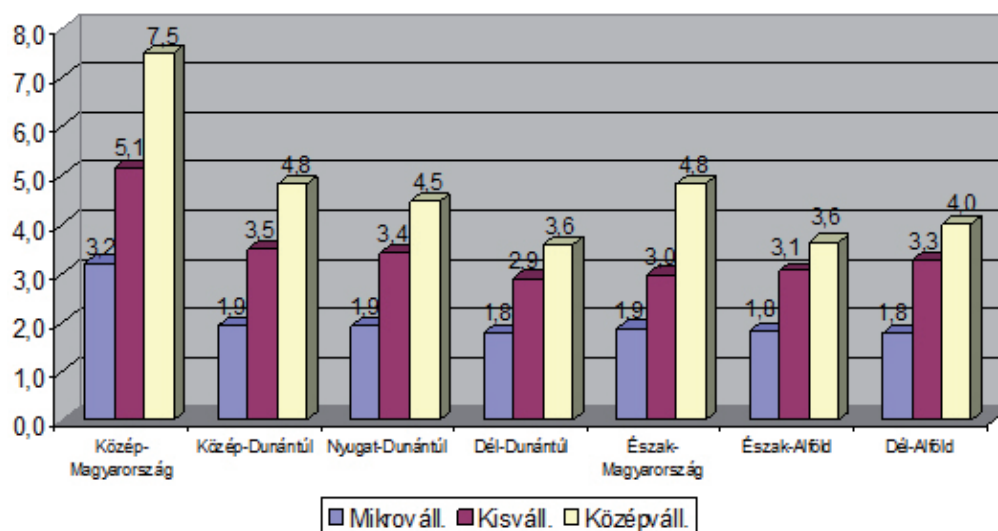
12. ábra. Az egy kkv-munkavállalóra eső BHÉ 2009-ben régióként (millió Ft)
KSH ONLINE 2011 alapján szerk. Kiss K.

Figure 12. Mean value of GVA produced by one SME employee in 2009 by statistical regions (million HUF)
Based on KSH ONLINE 2011 ed. by KISS K.



13. ábra. Az egy kkv-munkavállalóra eső BHÉ 2009-ben régióként vállalati méretkategóriák szerint (millió Ft)
KSH ONLINE 2011 alapján szerk. Kiss K.

Figure 13. Mean value of GVA produced by one SME employee in 2009 by statistical regions and firm size categories (million HUF)
Based on KSH ONLINE 2011 ed. by KISS K.



ÖSSZEFOGLALÁS

A hazai kkv-szektor főbb strukturális jellemzőire vonatkozó fenti elemzés eredményeit a következőképpen összegezhetjük. Hazai regionális viszonylatban világosan megmutatkozik a fővárost is magába foglaló Közép-magyarországi régió gazdasági ereje, centrális súlyponti pozíciója. A mennyiségi mutatók többsége tekintetében határozottan kiemelkedik a többi régió közül, amelyek általában egységesen leszakadva követik. Kivétel ez alól a vállalkozássűrűség, amelynek területi eloszlásában a régiók egy Ny-K-i és egy D-É-i lejtő mentén fokozatosan távolodnak Közép-Magyarországtól.

A kkv-k által foglalkoztatott munkavállalók aránya esetében ezzel ellentétes trend érvényesül, a nagyvállalati szektor budapesti és Budapest környéki dominanciája következtében a kkv-alkalmazottak részesedése itt a legalacsonyabb. A minőségi mutatóként értelmezett ágazatközi megoszlás regionális jellemzőit különféle társadalmi-természeti sajátosságok befolyásolják (a kiemelkedő fővárosi szellemi, tudományos, kulturális potenciál, a közép-magyarországi és közép-dunántúli ipari bázis súlya, az agrártermelés számára kedvező természeti adottságok az alföldi régiókban).

A magyarországi és európai uniós összevetés emellett egyértelműen igazolta a hazai kkv-szféra ellentmondásos helyzetét. Azt a tényt, hogy miközben kkv-ink tisztán mennyiségi értelemben, kkv-sűrűségben, a teljes vállalati szférához viszonyított számbeli arányban vagy a munkavállalókból való részesedésben a közösségi átlag felett teljesítenek, a relatív növekedés, a hatékonyság, pl. az értéktermelő képességnek és a munkatermelékenységnek a nagyvállalati szektoréhoz viszonyított aránya tekintetében az európai élményhöz képest határozottan elmaradnak.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- AMBRUS Z. ET AL. 2008: *Nagyvárosok összehasonlító vizsgálata*. Területi Statisztika 48 (2), pp. 136–163.
- BAKOS N. – HIDAS ZS. – KEZÁN A. 2011: *Területi különbségek Magyarországon. A főbb társadalmi és gazdasági folyamatok az ezredforduló után*. Területi Statisztika 51 (4), pp. 335–357.
- BEDŐNÉ KÁROLY J. 2005: *A magyarországi vállalkozások növekedési hajlandósága és innovációs aktivitása a GEM adatok tükrében*. In: Szerb L. (szerk.) *Vállalkozásindítás, vállalkozói hajlandóság és a vállalkozási környezeti tényezők alakulása Magyarországon a 2000-es évek első felében*. PTE, Pécs, pp. 58–74.
- CZAKÓ Á. ET AL. 1995: *A kisvállalkozások néhány jellemzője a kilencvenes évek elején*. Közgazdasági Szemle 42 (4), pp. 399–419.
- FALUSNÉ SZIKRA K. 1986b: *A kistulajdon helyzete és jövője*. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 262 p.
- FUTÓ P. – KÁLLAY L. 1994a: *A kis- és középvállalati szektor kialakulása és számbavétele*. Statisztikai Szemle 72 (8–9), pp. 647–665.
- FUTÓ P. – KÁLLAY L. 1994b: *A kis- és középvállalkozások elterjedése és szerkezete*. Statisztikai Szemle 72 (10), pp. 722–738.
- GÁBOR R. I. 1994a: *Kisvállalkozás Magyarországon – virul vagy satnyul?* Közgazdasági Szemle 41 (7–8), pp. 709–721.
- GÁBOR, R. I. 1994b: *Small Entrepreneurship in Hungary – Ailing or Prospering? Historical and Contextual Dependencies in Comparative Perspective*. Acta Oeconomica 46 (3–4), pp. 333–346.
- KISS É. 1996: *Az egyéni vállalkozások előzményei és területi sajátosságai Magyarországon*. Földrajzi Értesítő 45 (3–4), pp. 253–281.
- KISS K. – ZAGYI N. S.A.: *Principal Characteristics of the Indian Micro, Small & Medium Enterprises Sector and Its Importance in Rural Development*. Kézirat (megjelenés alatt).
- KÖHEGYI K. 1998a: *A kisvállalkozói szektor tagolódása*. Közgazdasági Szemle 45 (3), pp. 261–276.
- KÖHEGYI K. 1998b: *Small Ventures in the Shadow of Large Enterprises in the 1990s*. Acta Oeconomica 49 (3–4), pp. 397–414.

- KÖHEGYI K. 2001: *Növekvő és zsugorodó vállalkozások*. Közgazdasági Szemle 48 (4), pp. 320–337.
- LAKI M. 1998: *Kisvállalkozás a szocializmus után*. Közgazdasági Szemle Alapítvány, Budapest, 182 p.
- MUGLER, J. 1993: *Betriebswirtschaftslehre der Klein- und Mittelbetriebe*. Springer-Verlag, Wien – New York, 443 p.
- NEMES NAGY J. – RUTTKAY É. 1989: *A második gazdaság földrajza*. Országos Tervhivatal – Tervgazdasági Intézete, Budapest, 172 p.
- NOVÁK Z. – VASS A. 2009: *A vállalkozások regionális sajátosságai Magyarországon*. Területi Statisztika 49 (4), pp. 394–412.
- PAPANÉK G. 2010: *A gyorsan növekvő magyar kis- és középvállalatok a gazdaság motorjai*. Közgazdasági Szemle 57 (4), pp. 354–370.
- POMÁZI I. 1988: *A kisvállalkozások elterjedésének területi egyenlőtlenségei Magyarországon*. Földrajzi Értesítő 37 (1–4), pp. 179–191.
- PROBÁLD F. – SZEGEDI G. 1994: *A gazdasági társaságok elterjedése a budapesti agglomerációban*. Földrajzi Értesítő 43 (3–4), pp. 281–292.
- ROMÁN Z. 1990: *The Size of the Small-Firm Sector in Hungary*. In: Acs, Z. J. – Audretsch, D. B. (eds.) *The Economics of Small Firms. A European Challenge*. Kluwer Academic Publishers, Dordrecht – Boston, pp. 199–204.
- ROMÁN Z. 1997: *Vállalkozás- és kisvállalkozás-kutatások*. Vezetéstudomány 28 (12), pp. 47–53.
- ROMÁN Z. 2002a: *Kis- és középvállalkozások a magyar gazdaságban: Helyzetkép és nemzetközi összehasonlítás*. KSH, Budapest, 134 p.
- ROMÁN Z. 2002b: *Vállalkozáserősítő (és/vagy) kisvállalat-politika? – A vállalkozás és kisvállalat-kutatásokról*. Vezetéstudomány 33 (7–8), pp. 18–26.
- ROMÁN Z. 2005: *A kis- és középvállalatok és a vállalat-statisztika helyzete*. Gazdaság és Statisztika 17 (2), pp. 37–53.
- ROMÁN Z. 2006: *A kis- és középvállalatok és a vállalkozási készség*. KSH, Budapest, 152 p.
- ROMÁN Z. – AMBRUS K. 2000: *A kis- és középvállalkozások demográfiája nemzetközi összehasonlításban*. KSH, Budapest, 63 p.
- ROMÁN Z. – AMBRUS K. – VOIT K. 2002: *Újabb adatok a kis- és középvállalkozások demográfiájához*. KSH, Budapest, 39 p.
- SÁNTHA J. 1996: *A vállalkozási struktúra változása a kilencvenes években*. Statisztikai Szemle 74 (5), pp. 421–437.
- SZERB L. – ULBERT J. 2002: *A kis- és közepes vállalkozások növekedési potenciáljának átalakulásáról*. Vezetéstudomány 33 (7–8), pp. 36–46.
- SZERB L. ET AL. 2004: *Az új vállalkozások hatásai nemzetközi összehasonlításban (A Global Entrepreneurship kutatás, 2001-2003)*. Közgazdasági Szemle 51 (7–8), pp. 679–698.
- SZERB L. – VARGA A. 2005: *A vállalkozói aktivitás regionális és lakóhely szerinti különbségei Magyarországon 2004-ben*. In: Szerb L. (szerk.) *Vállalkozásindítás, vállalkozói hajlandóság és a vállalkozási környezeti tényezők alakulása Magyarországon a 2000-es évek első felében*. PTE, Pécs, pp. 48–57.
- ZEILER J. 2003: *A kisvállalkozások, a középvállalkozások és az Európai Unió*. Saldo, Budapest, 122 p.

- EUROPEAN COMMISSION ONLINE 1. S.A.: *The new SME definition. User guide and model declaration.* Enterprise and Industry Publications, European Commission [online]. Elérhető: <http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sme/files/sme_definition/sme_user_guide_en.pdf> Letöltve: 2014. 05. 31.
- EUROPEAN COMMISSION ONLINE 2. S.A.: *Small and medium-sized enterprises (SMEs). SME Performance Review. Database for the Annual report* [online]. Elérhető: <http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sme/facts-figures-analysis/performance-review/index_en.htm> Letöltve: 2014. 05. 31.
- EUROPEAN COMMISSION 2011: *Are EU SMEs recovering from the crisis? Annual Report on EU Small and Medium sized Enterprises.* Rotterdam–Cambridge [online] Elérhető: <http://ec.europa.eu/enterprise/policies/sme/facts-figures-analysis/performance-review/files/supporting-documents/2010-2011/annual-report_en.pdf> Letöltve: 2014. 05. 31.
- KSH ONLINE 2011: *A kis- és középvállalkozások helyzete a régiókban.* Központi Statisztikai Hivatal [online]. Elérhető: <<http://www.ksh.hu/docs/hun/xftp/idoszaki/regiok/gyorkkv.pdf>> Letöltve: 2014. 05. 31.



M. Császár Zsuzsa – Wusching Á. Tamás

A Pécsi Tudományegyetem vonzáskörzetének változásai 2004 és 2013 között

ABSZTRAKT

A magyar felsőoktatással foglalkozó oktatásföldrajzi kutatásoknak új lendületet adott az elmúlt évtizedben lezajlott tömegesedési folyamat. Ma már több százezer hallgató folytat tanulmányokat az ország főiskoláin, egyetemeken, éles versenyt alakítva ki az intézmények között. Mivel a legnépszerűbb képzések az ország egyre több pontján elérhetőek, így a földrajzi távolság egyre nagyobb szerepet játszik a felvételizők intézményválasztásában, megnövelve ezzel a vonzáskörzet-vizsgálatok jelentőségét. Jelen tanulmány a Pécsi Tudományegyetem vonzáskörzetének változásait vizsgálja 2004 és 2013 között, arra keresve a választ, hogy a két év adatait összehasonlítva hogyan változott a hallgatói létszám, illetve a végbement változások az ország mely térségeit, településeit hogyan érintették.

ABSTRACT

A large increase in headcount which took place in the last decade has given a new impetus to educational geography researches in Hungarian higher education. Today, hundreds of thousands of students are studying in the country's colleges and universities, thus forming a sharp competition among the institutions. As the most popular courses are available at the country's more and more points, geographical distance plays an increasingly important role in the applicants' institution selection, thus increasing the importance of catchment area studies. The present study examines the changes in the catchment area of the University of Pécs between 2004 and 2013, trying to find out how the students' headcount changed comparing the two years' data, and how were the country's different areas and settlements affected by these changes.

Kulcsszavak: felsőoktatás, vonzáskörzet, Pécsi Tudományegyetem, létszámcsökkenés

Keywords: higher education, catchment area, University of Pécs, reduction in headcount

BEVEZETÉS

A tudásalapú gazdaság és az információs társadalom kiépülése napjaink olyan globális társadalmi-gazdasági folyamata, melynek célja a versenyképesség megőrzése, a hozzáadott érték növelése. A fentiek elérésének elengedhetetlen feltétele a magas szintű képzés és oktatás létrehozása, melynek keretét a felsőoktatási intézmények adják. A tudás, az oktatás területi dimenziójának vizsgálata az oktatásföldrajz, mint társadalomföldrajzi diszciplína hazánkban és Nyugat-Európában (itt elsősorban Németországban, azon belül is Heidelbergben, Peter Meusburger és munkatársai révén) számos új eredményt hozott mind a közoktatás, mind a felsőoktatás vonatkozásában. A tudományterület egyik lehetséges vizsgálati témája az oktatási vonzásokörzetek elemzése, amelynek már a hazai szakirodalomban is vannak előzményei (TEPERICS K. 2005, BÁN A. - HAVELLANT O. 2007, HARDI T. 2007/A, HARDI T. 2007/B, KOVÁCS F. ET AL. 2010, KOVÁCS F. ET AL. 2012). Egy-egy felsőoktatási intézményt, annak súlyát, az országos struktúrában elfoglalt helyét jól jellemzi vonzásokörzete, annak nagysága, kiterjedése. E tényező jelentősége a felsőoktatás tömegessé válásával még inkább megnövekedett, hiszen hazánk nagy egyetemei jelenleg is éles versenyt folytatnak az újonnan belépő hallgatókért, a számos kisebb befogadóképességű intézményről nem is beszélve. Egy egyetem hosszú távú sikerességéhez, versenyképességének növeléséhez elengedhetetlen tényező vonzásokörzetének lehetőség szerinti bővítése, mind hazai, mind nemzetközi szinten.

Tanulmányunkban azt kíséreljük meg feltárni, hogy az ország egyik legnagyobb vidéki egyetemének, a Pécsi Tudományegyetemnek hogyan változott meg a vonzásokörzete az általunk vizsgált két időpont között (2004 és 2013). Az átrendeződés mely térségeket érintette erősebben, melyeket kevésbé, esetleg akadnak-e olyan területek, melyekről a nagymértékű visszaesés ellenére is a korábbinál több hallgató érkezett a PTE-re.

A kutatás elvégzéséhez az egyetem Oktatási Igazgatóságának adatbázisai szolgáltak alapul, melyek 2004, valamint 2013 őszére vonatkozóan névtelenül tartalmazzák az aktív hallgatók bejelentett állandó lakcímeit. Az adatbázisok alapján térképeket készítettünk, melyek településszinten, 1000 lakosra vetítve ábrázolják a Pécsi Tudományegyetemen tanuló hallgatók számát. A 2004-es térkép a 2003-as lakosságszám-adatok, míg a 2013-as a legutóbbi (2011-es) népszámlálás hivatalos adatainak felhasználásával készült, így az egyetemi vonzásokörzet változásainak elemzésekor értelemszerűen figyelembe vettük az egyes települések demográfiai változását is

A MAGYAR FELSŐOKTATÁS JELLEMZŐI

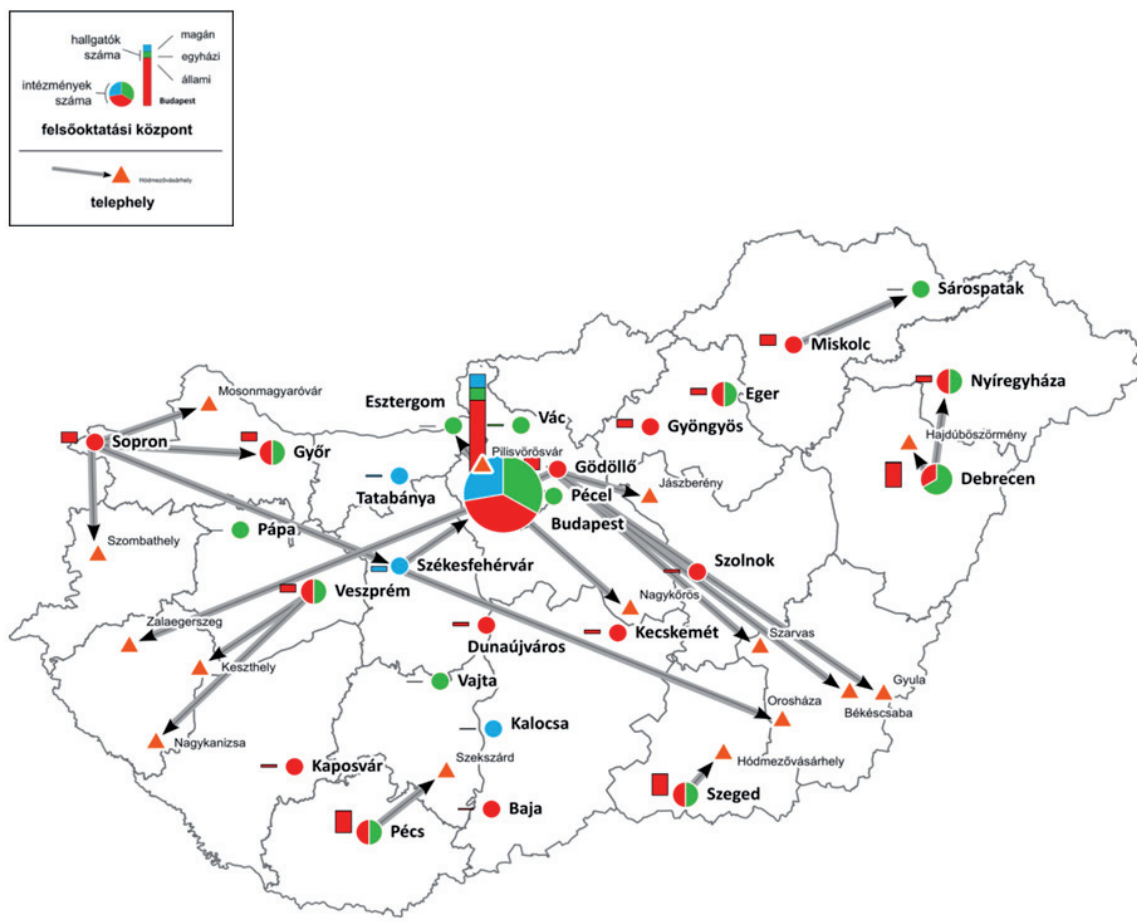
A magyar felsőoktatás jelentős múltra tekint vissza, hiszen kezdete 1367-től, a pécsi egyetem alapításától datálódik. Az 1989-es rendszerváltozás a felsőoktatás tekintetében is komoly változásokat indított el. A szocialista rendszerben betiltott egyházi felsőoktatási intézmények újra indítására és alapítására, a magán-, illetve alapítványi kezdeményezések számára is teret adott az 1993-as felsőoktatási törvény, ennek köszönhetően az 1990-es évek közepére már 88 főiskolán és egyetemen működött felsőfokú képzés. Az intézményszám bővülés, a fenntartás pénzügyi nehézségei stb. 1998-tól felgyorsította az integrációs folyamatot, amelynek eredményeképpen 2000-től a kormányzat döntése értelmében az intézmények száma 89-ről hirtelen 62-re csökkent. A fővárosi állami és egyházi egyetemek, főiskolák mellett összesen nyolc vidéki, állami egyetem működött az országban, továbbra is a főváros-közpon-



túság jellemezte és jellemzi napjainkban is a magyar felsőoktatás területi struktúráját, ami Budapest népesség- és településföldrajzi túlsúlyát ismerve nem meglepő. A rendszerváltozás utáni időszakban a felsőoktatás másik legfontosabb elemévé az erőteljes expanzió vált: az 1990/91-es tanév 100 000-es hallgatói létszáma a folyamatos növekedésnek köszönhetően 2004/05-re megnégyszereződött: a korábban jellemző szűk elit mellett egyre szélesebb tömegek számára vált lehetővé a továbbtanulás. A hallgatói létszám a 2005/06-os tanévben érte el a csúcspontját, ekkortól azonban lassú ütemű csökkenést mutat, azonban még így is a tömegesség jellemzi, hiszen az ország alig 10 milliós népességéből a jelenlegi 350 000-es hallgatói létszám igen nagy aránynak mondható.

A felsőoktatási intézményhálózat igen tagolt, számtalan kihelyezett tagozattal, telephellyel rendelkezik (1. ábra). Ebben a struktúrában a főváros határozott centrum jellege mellett érzékelhető néhány regionális szerepkört is betölteni szándékozó vidéki nagyvárosi felsőoktatási központ (mint Debrecen, Szeged, Pécs) erősödése. A vidéki középvárosok többségében működő főiskola, vagy egy másik nagyobb felsőoktatási intézmény kihelyezett egysége a település motorjaként funkcionál, szinte az egyetlen helyi gazdasági erő. Ebből az aspektusból szemlélve megállapítható, hogy a magyar közép- és nagyvárosok életében a felsőoktatási intézmény működtetése gazdasági és társadalmi szempontból is kiemelkedő jelentőségű.

1. ábra: A magyar felsőoktatás területi szerkezete 2013-ban
 Figure 1: The spatial structure of Hungarian higher education in 2013



Forrás: Oktatási Hivatal adatai alapján saját szerkesztés /
 Source: own editing based on the data of the Office of Education.

A jelenlegi felsőoktatásra jellemző a rendkívül szerteágazó képzési kínálat. A számos karral rendelkező, nagy egyetemeken szinte minden képzési terület megtalálható, sőt, sok képzés már a kisebb egyetemeken, főiskolákon is jelen van, így a felvételiző döntését a szakválasztáskor az egyetem vagy szak híre, presztízse mellett befolyásolhatja az adott város, vagy éppen a lakóhelytől való távolság, hiszen ugyanazok a szakok gyakran megtalálhatók a fővárostól Szegeden át Győrig. Ezért is rendkívül aktuális téma egy-egy intézmény vonzáskörzetével foglalkozni, hiszen a felsőoktatás tömegessé válásával és a különböző, általában népszerű képzési területek (pl. közgazdaságtudományi képzés) számos helyen történő megjelenésével éles versenyhelyzet alakult ki az állami főiskolák, egyetemek között a hallgatókért. A különböző, speciális képzési területek viszont gyakran egy-egy intézményhez kötöttek (pl. erdőmérnöki képzés Sopronban), így aki ezeken a területeken kíván továbbtanulni, annak nem marad sok választása, ilyen esetekben az adott intézmény egész országra kiterjedő vonzáskörzete, nem meglepő.

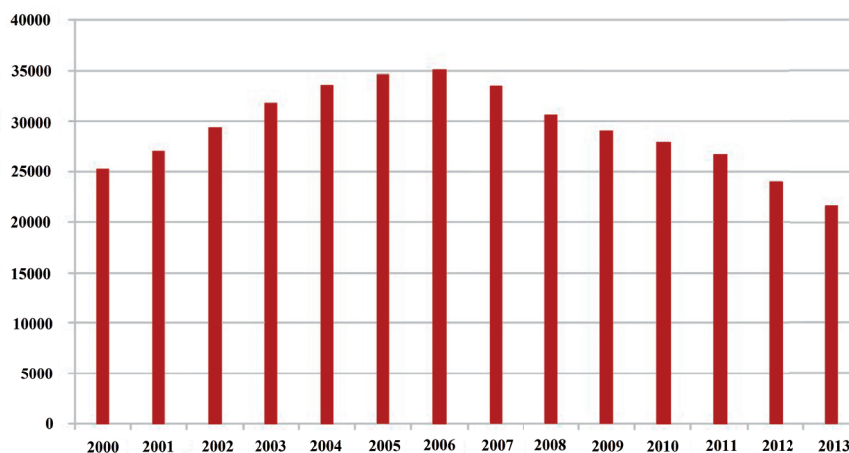
A magyar felsőoktatásban a 2000-es évek óta tartó tömegesedéssel megnőtt a jelentősége az oktatási vonzáskörzeteknek, hiszen jelenleg is több százezer hallgató folytat tanulmányokat az ország számos főiskoláján, egyetemén. Az intézmények közötti verseny fontos tényezője a területiség, hiszen a felsőoktatásban jelenleg 82 intézménybe lehet felvételizni, Magyarországon pedig több mint 3 000 település található. Így mindenképp fontos szempont, hogy egy-egy főiskola, egyetem az ország mely részeire, milyen mértékben tudja kiterjeszteni a vonzerejét. A nagy hagyományokkal rendelkező, szerteágazó képzési kínálatot adó egyetemeink esetében ez a tényező még jelentősebb. Mivel a Pécsi Tudományegyetem 1367-es alapításával Magyarország legrégebbi egyeteme, és ma is egyike az ország legnagyobb felsőoktatási intézményeinek, vonzáskörzetének meghatározása és elemzése mindig aktuális téma.

A PÉCSI TUDOMÁNYEGYETEM VONZÁSKÖRZETÉNEK VÁLTOZÁSA 2004 ÉS 2013 KÖZÖTT

A Pécsi Tudományegyetemnek 2013 őszén összesen 21 580 hallgatója volt. Ez a létszám, bár önmagában (és Pécs méretéhez viszonyítva is) jelentős tömegnek számít, azonban mégis egy évek óta tartó csökkenési folyamat eredménye (2. ábra).

2. ábra: A PTE hallgatói létszámának alakulása 2000 és 2013 között

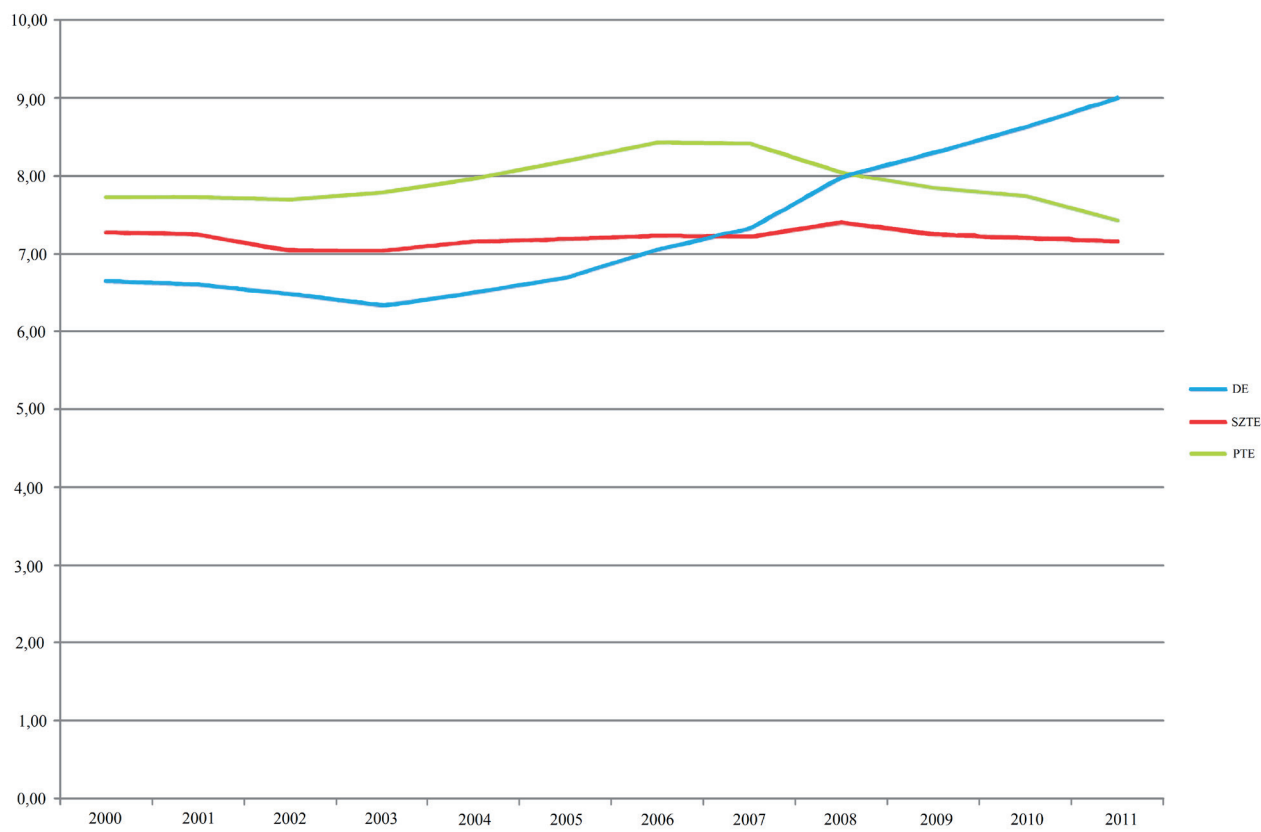
Figure 2: Changes in the number of University of Pécs's students between 2000 and 2013



Forrás: saját szerkesztés a www.pte.hu adatai alapján / Source: own editing based on the data of www.pte.hu.

Az ábráról jól leolvasható a 2006-ig tartó folyamatos növekedés, majd pedig a létszám folyamatos visszaesése. A tendencia arányaiban megegyezik az országos hallgatói létszám alakulásával, hiszen az is 2005-2006-ra éri el a csúcspontját, majd ezt követően csökkenésnek indul. Azonban, összevetve a PTE hallgatói létszámát a felsőoktatásban részt vevők országos létszámával, látható, hogy az egyetem országos részaránya is csökken 2006 óta, nem csak a hallgatók konkrét létszáma, e folyamat pedig az egyetem lassú piacvesztését jelzi az országos felsőoktatási kínálatban (3. ábra). Összehasonlítva a másik két nagy vidéki nagy egyetemmel, szembevetve a Debreceni Egyetem hallgatói arányának jelentős növekedése 2003-tól egészen a vizsgált időszak végéig. A Szegedi Tudományegyetem esetében láthatóan stagnálásról beszélhetünk, viszont a csökkenő országos hallgatói létszámhoz viszonyítva így is meg tudta tartani a részarányát, így a három nagy vidéki felsőoktatási központ közül egyedül a PTE hallgatói aránya csökken. Ez a folyamat némiképp aggasztó, főként annak tudatában, hogy ma sem jobb a helyzet: a felvi.hu adatai szerint a 2014 őszi induló képzésekre a Debreceni Egyetemre 6292, a Szegedi Tudományegyetemre 6087, míg a Pécsi Tudományegyetemre 4834 elsőéves hallgató nyert felvételt, tehát a lemaradás jelentősnek mondható.

3. ábra: A DE, SZTE, valamint PTE hallgatóinak százalékos aránya az országos hallgatói létszámból, 2000-2011
 Figure 3: The percentage of University of Debrecen's, Szeged's, and Pécs's students from the Hungarian student headcount, 2000-2011



Forrás: saját szerkesztés a www.unideb.hu, www.u-szeged.hu, www.pte.hu és az Oktatási Hivatal statisztikái alapján /
 Source: own editing based on the data of www.unideb.hu, www.u-szeged.hu, www.pte.hu and the Office of Education.

Az ország felsőoktatásához mérve a PTE hallgatóinak aránya 2006 őszen éri el a csúcspontját 8,43%-kal, ezután viszont csökkenésnek indul, 2011-re egészen 7,42%-ra esik vissza, ami egy teljes százaléknyi apadást jelent az országos össz-hallgatói létszám tükrében. Mivel az országos felsőoktatási statisztikák (oktatási évkönyvek) között még nem elérhető a 2012-2013-as tanév őszi félévének hallgatói létszáma, így a PTE 2012-es és 2013-as részaránya értelemszerűen ismeretlen. Azonban a felvi.hu adatai szerint a 2011 őszen újonnan felvett 97 769 hallgatóhoz képest egy évvel később 79 861-re esett vissza a felvettek száma, ebből következtethetünk az össz-hallgatói létszám további, az előző évesnél jelentősebb mértékű csökkenésére. Viszont a PTE hallgatói létszáma is tovább apadt 2012-re, még hozzá az előző évesnél nagyobb mértékben, így jó esély van arra, hogy az egyetem országos részaránya is tovább csökken.

A Pécsi Tudományegyetem azonban a visszaesés ellenére is jelentős, a teljes országra kiterjedő oktatási vonzáskörzettel rendelkezik, hiszen mérete, képzési kínálata, valamint nem utolsó sorban hagyományai miatt az ország legnagyobb egyetemei között foglal helyet, továbbá a Dél-Dunántúl legjelentősebb felsőoktatási központja. Az egyetem országos vonzáskörzete természetesen karonként eltérő képet mutat, hiszen némelyik szak az országban szinte mindenhol megtalálható, bizonyos képzések viszont egyedinek minősülnek, és csak kevés helyen vannak meghirdetve, így ezekre távolabbi helyekről is többen érkeznek. Jelen vizsgálat azonban az egyetem egészére vonatkozik, nem az egyes karok vonzáskörzeteire, így a karonkénti lebontást mellőzzük. Ha megnézzük a címben szereplő két évszám, azaz a 2004-es és a 2013-as év hallgatói létszámát, a kettő közt 12 000 fős visszaesés tapasztalható, vagyis az egyetem hallgatóinak valamivel több, mint egyharmadát elvesztette kilenc év leforgása alatt, ami óriási veszteséget jelent. A két térképet összehasonlítva első látásra talán nem, vagy csak kismértékben szembetűnő a változás, egyes régiókra fókuszálva azonban jól kivehetők a változások. Mivel, mint már szó esett róla, az egyetem hallgatói létszámában 12 000 fős veszteség könnyvelhető el a kilenc év alatt, így értelemszerűen az egyes települések esetében is nagyrészt csökkenésről beszélhetünk. Ezt a folyamatot jól szemlélteti, hogy a 2013-as térképen sok település világosabb színnel szerepel, mint a 2004-esen. Például elsöre talán az egyik legszembeötlőbb változás, hogy az 1000 lakosra legalább egy hallgatót küldő települések száma a Dunántúltól keletre jelentősen lecsökkent, de megemlíthető a vonzáskörzet magjául szolgáló Dél-Dunántúli régió „kivilágosodása” is: látható, hogy maga Pécs városa is kicsúszott az 1000 főre legalább 30 hallgatót küldő települések egyébként is szűk köréből. A főváros (mely a térképeken kerületekre bontva szerepel) is visszaesett egy kategóriával, ahogy az ország számos más települése szintén. Összességében tehát megállapítható, hogy a Pécsi Tudományegyetem vonzáskörzetének gyengülése az egész országot érinti, ami a veszteség mértékét ismerve abszolút nem meglepő.

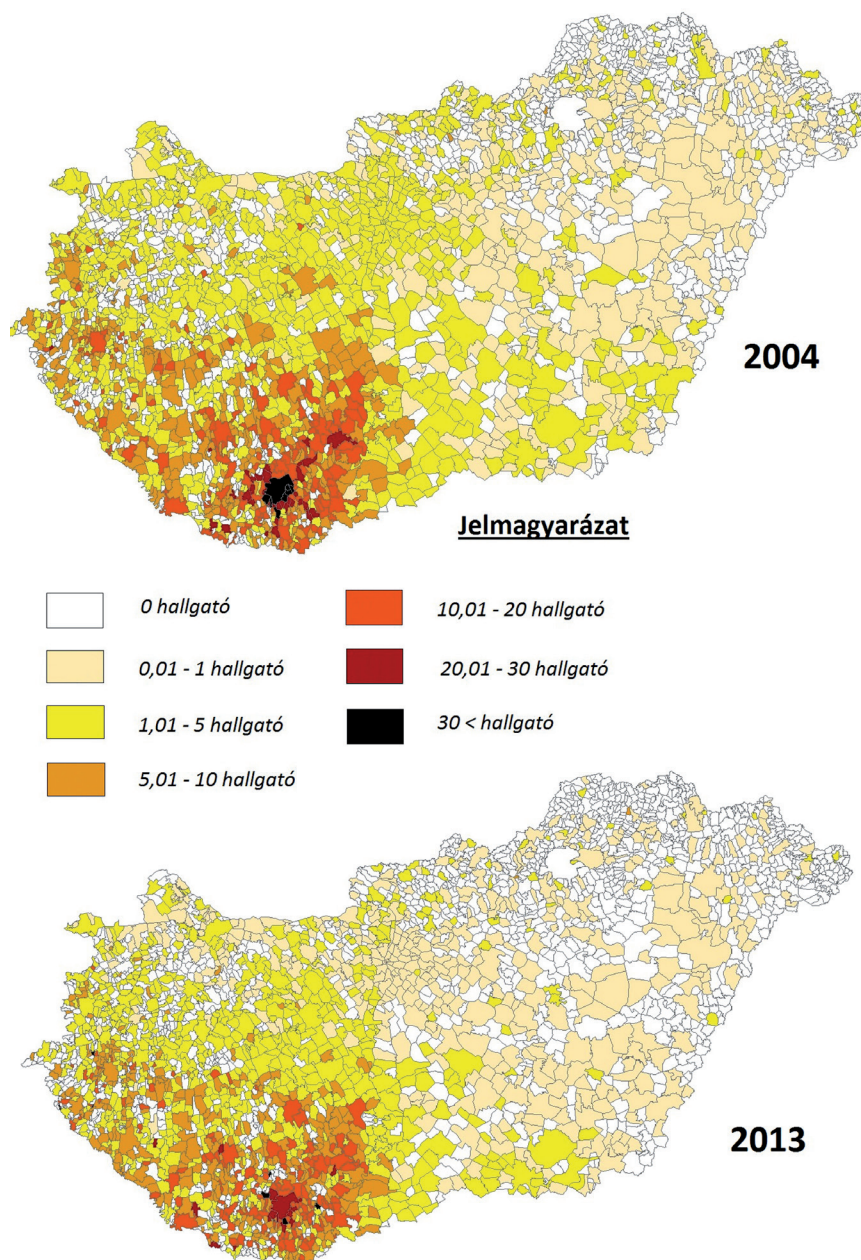
Ha a térképet lefordítjuk számokra, még pontosabban lekövethetők a változások (1. táblázat).

1. táblázat: Az egyes kategóriákba eső települések száma a két vizsgált évben /
 Table 1: Number of settlements falling in each category in the two examined years

Kategória (PTE hallgató / 1000 lakos)	Települések száma (2004)	Települések száma (2013)
30+	9	7
20,01 – 30	33	16
10,01 – 20	167	150
5,01 – 10	339	317
1,01 – 5	932	701
0,01 – 1	428	443
0	1231	1505

Forrás: a PTE OI adatai alapján saját szerkesztés /
 Source: own editing based on the data of University of Pécs's Board of Education.

4. ábra: Az 1000 lakosra jutó PTE hallgatók száma Magyarország településein (2004 és 2013) /
 Figure 4: The number of University of Pécs's students based on 1000 inhabitants of Hungary's settlements (2004 and 2013)



Forrás: a PTE OI adatai alapján saját szerkesztés /
 Source: own editing based on the data of University of Pécs's Board of Education.

Jól látható a magasabb kategóriák esetében a visszaesés, mint ahogy az is, hogy a kilenc évvel korábbinál közel 300 településsel kevesebb mondhatja el magáról 2013-ban, hogy legalább egy hallgatót küld a PTE-re. Az 1000 főre vetített PTE hallgatók számának átlaga az összes települést figyelembe véve 2004-ben 2,69, míg 2013-ban 2,22, ezek a számok azonban önmagukban nem adják vissza a csökkenés mértékét, hiszen átlagról van szó, amely a települések méretét nem veszi számításba. Éppen ezért szükséges különböző szempontok alapján elemezni a változásokat, hogy azokból következtetéseket vonhassunk le. A 2. táblázat azt a húsz települést tartalmazza, amelyek 2004-ben abszolút létszámot tekintve a legtöbb hallgatót küldték a PTE-re.

2. táblázat: A változás mértéke a PTE-re 2004-ben a húsz legtöbb hallgatót küldő településen /
 Table 2: The rate of change in the twenty settlements that sent the most students to the University of Pécs in 2004

Település	PTE hallgatók (2004)	PTE hallgatók (2013)	Változás (fő)
Pécs	6067	3871	-2196
Budapest	3294	1363	-1931
Kaposvár	1047	756	-291
Szekszárd	878	544	-334
Zalaegerszeg	764	304	-460
Székesfehérvár	614	342	-272
Szombathely	517	283	-234
Nagykanizsa	506	361	-145
Komló	453	276	-177
Paks	382	211	-171
Mohács	339	262	-77
Baja	321	238	-83
Dombóvár	299	262	-37
Veszprém	287	164	-123
Győr	276	173	-133
Szeged	264	182	-82
Bonyhád	261	191	-70
Dunaújváros	236	189	-47
Szigetvár	218	159	-59
Tolna	195	127	-68
ÖSSZESEN	17 218	10 228	-6990

Forrás: A PTE OI adatai alapján saját szerkesztés /
 Source: own editing based on the data of University of Pécs's Board of Education.

A legfontosabb szám a táblázat jobb alsó sarkában látható: azaz, hogy a 11 979 fős veszteségből 6 990 főt a 2004-ben húsz legtöbb hallgatót adó városból írhatunk le, ami azt jelenti, hogy az ország 3 141 további települése osztozik a maradék 4 989 fős deficiten. A húsz település összesen 40,6 százalékot veszített a hallgatói létszámából a kilenc év alatt. Ha egyenként is áttekintjük a településekhez tartozó számadatokat, látható, hogy Pécs és Budapest magasan „verik a mezőnyt”, ami a csökkenést illeti. Azonban jelentős különbség, hogy míg 2004-ben a PTE hallgatók száma Pécsen közel kétszerese a fővárosiaknak, addig a konkrét létszámvisszaesés közel azonos, ami értelemszerűen Budapest esetében jelent nagyobb arányt: a fővárosból érkező PTE hallgatók száma 58,62%-kal csökkent 2004 és 2013 között, míg Pécs esetében a veszteség „csupán” 36,2%-ot jelent. Mindezzel ráadásul azzal párosul, hogy a statisztika szerint Budapest lakossága nem hogy nem csökkent, de 0,5%-kal nőtt is az érintett időszakban, míg a baranyai megyeszékhely 9%-os mínuszt könyvelhet el, tehát a drasztikus, közel kétharmados hallgatói veszteséget a legkisebb mértékben sem lehet a

demográfiai csökkenés számlájára írni. Így minden jel arra mutat, hogy a budapesti továbbtanulni vágyók egyre inkább a fővárosban találják meg a számításaikat. A pécsiek több mint egyharmados visszaesésének részben lehetnek csak demográfiai okai (a vizsgált időszakban, a két népszámlálás adatai alapján megállapíthatjuk, hogy a potenciális egyetemistákat adó korcsoport vesztesége alig éri el az 500 főt), ez önmagában nem magyarázza a több mint 2 000 fős mínuszt. A táblázatban szereplő húsz város közül Dunaújváros lakossága csökkent a legnagyobb mértékben az érintett időszakban (11,91%), a többi település jellemzően öt és tíz százalék közti demográfiai veszteséget írhat le, egyedül a főváros mutatott növekedést. Azonban a hallgatói létszám visszaesésének mértékét egyik esetben sem magyarázza a népesség apadása, hiszen Budapestet és Pécsset leszámítva a többi 18 város átlagos vesztesége 34,43%, Dombóvár helyzete a legkedvezőbb, itt a visszaesés mindössze 12,37%.

2013-ra természetesen némileg változott az élmezőny összetétele is: a négy legtöbb hallgatót adó település sorrendje változatlan maradt, az ötödik helyre azonban feljött Nagykanizsa, Zalaegerszeg pedig megelőzte Székesfehérvárt. A húszas élmezőnyből kiesett Győr és Tolna városa, Siklós és Kozármisleny vette át a helyüket: előbbi a 17. helyet foglalja el 181 hallgatóval, míg utóbbi követi 172-vel. E két kisváros is kevesebb hallgatót ad a PTE-re, mint 2004-ben, azonban a csökkenés csupán 12, illetve 15 fős. Kozármisleny a helyezését gyaníthatóan a vizsgált időszakban végbement 39,5%-os népességnövekedésének köszönheti. Összességében Budapest óriási visszaesése, a régióközpont Győr kiesése a húszas élmezőnyből, valamint két, Pécshez közeli település bekerülése, azt vetíti előre, hogy a PTE vonzáskörzetében egyre kisebb súllyal vannak jelen a távolabbi térségek és nagyvárosok, és ezzel párhuzamosan a közelebb fekvő kisebb települések kapnak nagyobb hangsúlyt. A távolabb fekvő városok súlyának csökkenésére érdemes megemlíteni néhány példát: Sopron a 2004-es 179 helyett 2013-ban csak 85 hallgatót delegált a PTE-re; Miskolc 170 helyett 38-at; Debrecen 120 helyett 46-ot; Békéscsaba 129 helyett 41-et; Ajka 147 helyett csak 52-t; Nyíregyháza 116 helyett 36-ot; Salgótarján 70 helyett 19-et, Tatabányáról pedig a korábbi 140 fő helyett csak 63-an érkeztek Pécs egyetemére 2013 őszén. Ezek a drasztikus mértékű, 50% feletti, némely esetben több mint kétharmados veszteségek azt jelzik, hogy a PTE egyre kevésbé képes megtartani vonzerejét a távolabbi térségek felé.

Érdekes ugyanakkor megnézni, hogy az általános csökkenés ellenére mely térségekből, településekről érkezett több hallgató 2013 őszén, mint kilenc évvel korábban: ezt összesen 602 település mondhatja el magáról. Ezek a települések összesen 1202 fővel növelték a PTE hallgatóik létszámát (átlagban 2 fő / település), így következtethetünk arra, hogy döntő többségben községekről, nagyközségekről, esetleg kisvárosokról van szó. Ha megnézzük, hogy mely települések könnyelhetik el a legnagyobb pluszt 2004-hez képest, számos dél-dunántúli, jellemzően baranyai és somogyi községet, kisvárost láthatunk (3. táblázat).

3. táblázat: A legnagyobb PTE hallgatói létszámnövekedést elérő 20 település (2004-2013) /
 Table 3: The twenty settlements that achieved the greatest headcount growth of University of Pécs's students between 2004 and 2013

Település	PTE hallgatók (2004)	PTE hallgatók (2013)	Változás (fő)	Lakosságszám-változás (%)
Kaposmérő	25	41	16	-3,55
Szulok	3	14	11	-5,03
Pogány	27	37	10	+9,23
Becsehely	11	21	10	-4,59
Felsőszentmárton	11	21	10	-4,75
Baracs	10	20	10	+3,49
Érsekcsanád	6	15	9	-1,35
Alsópáhok	5	14	9	+8,05
Orfű	17	25	8	+31
Kecel	4	12	8	-4,05
Ságvár	3	11	8	+1,68
Juta	22	29	7	+5,43
Zirc	21	28	7	-4,26
Kadarkút	19	26	7	-6,25
Kisbér	9	16	7	-4,20
Hobol	7	14	7	-2,57
Diósd	4	11	7	+34,52
Gödre	3	10	7	-1,97
Kiskorpád	3	10	7	-8,62
Lad	2	9	7	-12,63
ÖSSZESEN	212	384	172	

Forrás: a PTE OI adatai alapján saját szerkesztés /
 Source: own editing based on University of Pécs's Board of Education.

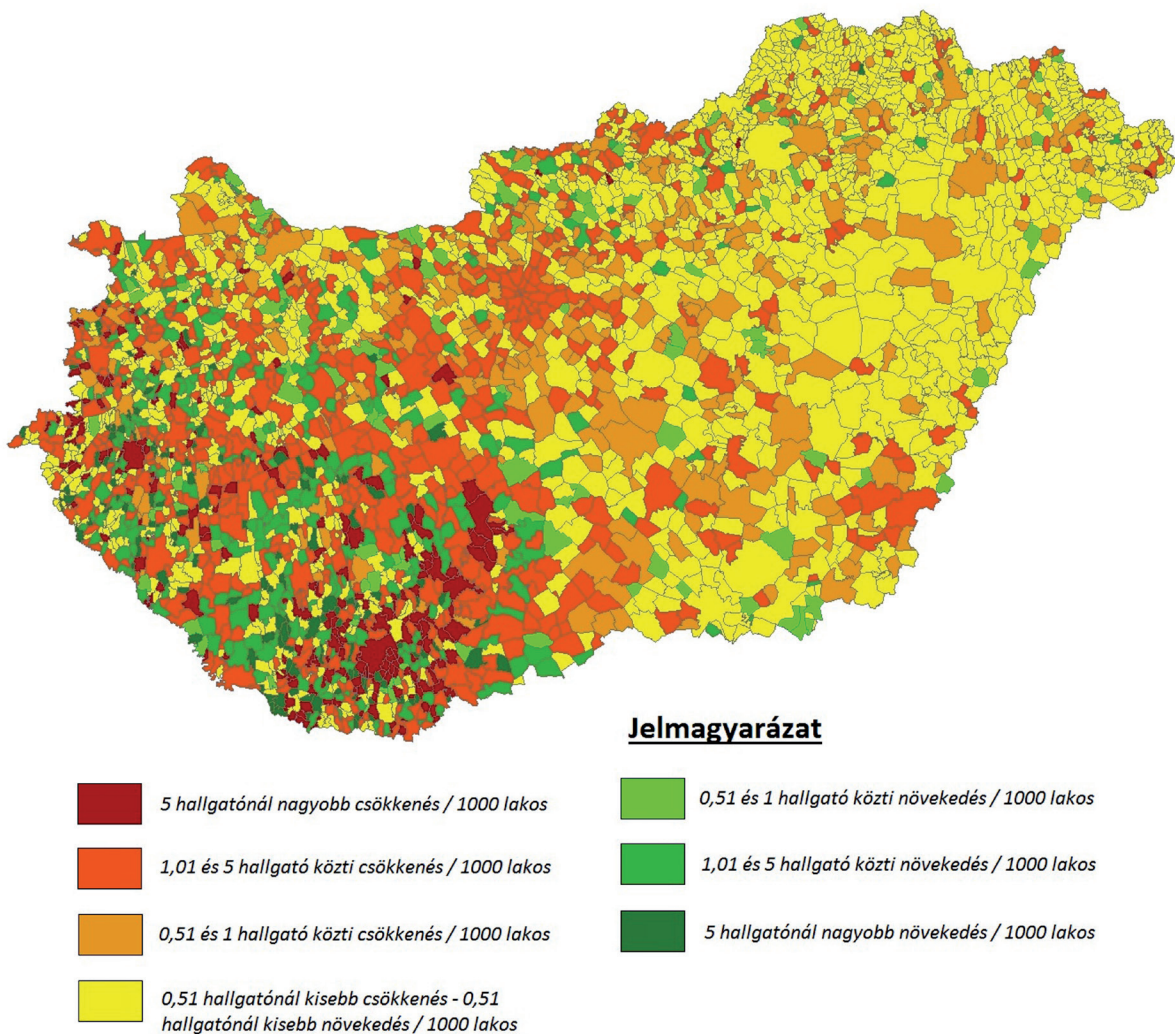
A növekedést csupán kevés esetben lehet a lakosságszám gyarapodására fogni, hiszen, mint látható, a húsz település közül csupán Diósd és Orfű könyvelhet el egyharmad körüli pluszt e téren, 13 település pedig egyenesen mínusszal számolhat. A legnépesebb a listáról a 2011-es népszámlálás adatai alapján Kecel (8832 fő), öt követi Diósd (8484 fő), harmadik helyen pedig valamelyest lemaradva Zirc következik (7085 fő), tehát a hallgatók terén legnagyobb növekedést produkáló települések egyike sem éri el a tízezer fős lakosságszámot, átlaguk pedig 2772 fő. A húsz település közül hét található Somogy, öt pedig Baranya megyében, ami alátámasztja a térség községeinek, kisvárosainak súlypontnövekedését a PTE vonzáskörzetében. Érdekes emellett, hogy a régió harmadik megyéje, Tolna egy településsel sem képviselteti magát a húszas listán (a legnagyobb növekedést a vizsgált időszakban Harc község könyvelheti el plusz öt hallgatóval), pedig a szekszárdi Illyés Gyula kar hallgatói is értelemszerűen a vizsgálat részét képezik. Minden jel arra mutat tehát, hogy az egyetem vonzáskörzetének súlypontnövekedése észak felé haladva megáll. A húszas listán továbbá két-két zalai és Bács-Kiskun megyei, valamint egy-egy Veszprém, Pest, Fejér és Komárom-Esztergom megyei település található.

A csökkenési és növekedési tendenciák áttekintése után érdemes pár szót ejteni a stagnáló településekről is. Összesen 1 194 település esetében nem változott a PTE hallgatók száma a 2004-es és a 2013-as éveket tekintve. Ezek döntő többsége, azaz 944 település neve mellett egyik évben sem szerepel egyetlen hallgató sem, csupán 250 település adott legalább egy főt a két vizsgált évben egyaránt.

Közülük a legtöbb hallgatót a Pécs közvetlen vonzáskörzetébe tartozó Hosszúhetény adja, mindkét évben 65 fővel. A PTE hallgatók létszámát tekintve stagnáló települések értelemszerűen nem azt jelentik, hogy nem ingadozhatott az évek alatt az általuk küldött hallgatók létszáma, csupán azt, hogy a 2004-es és a 2013-as években pontosan megegyezik.

A fentebb már tárgyalt változásokat, és azok mértékét érdemes egy településszintű térképen is áttekinteni (5. ábra).

5. ábra: Az 1000 lakosra jutó PTE hallgatók számának változása Magyarország településein 2004 és 2013 ősze között /
Figure 5: Changes in the number of University of Pécs's students based on 1000 inhabitants of Hungary's settlements
between 2004 and 2013



Forrás: A PTE OI adatai alapján saját szerkesztés /
Source: own editing based on the data of University of Pécs's Board of Education.

A térképen jól láthatók az elmúlt kilenc év tendenciái. Az ország településeinek közel fele, pontosan 1 406 település esik a középső tartományba, azaz 1000 lakosonként nem változott a PTE-n aktív jogviszonnyal rendelkező hallgatóik száma 0,5 főnél nagyobb mértékben (250 csökkenés, 959 stagnálás, 197 növekedés). 210 település esik a térképen sötétvörös színnel jelzett tartományba, melyekről 2013 őszen 1000 lakosonként több mint 5 fővel kevesebb hallgató érkezett a PTE-re, mint kilenc évvel korábban. Jól látható, hogy döntő többségük a Dél-Dunántúlon, valamint a Nyugat-Dunántúlon

található, épp abban a két régióban, melyek a PTE vonzáskörzetében legnagyobb súllyal szerepelnek. Ennek oka az lehet, hogy az 1000 lakosra jutó hallgatók száma e településeken eleve magas, így a visszaesés könnyen átlépheti az öt főt 1000 lakosra vetítve (például Pécs esetében 38,17 főről 26,77-re csökkent az arány). A kategória településeiről összesen 4559 fős veszteséget írhatunk le, ami mindenképp jelentősnek mondható. A másik végletet, azaz a térképen sötétzölddel ábrázolt kategóriát 135 település képviseli. Ezekről a településekről a kilenc év elteltével 1000 lakosra vetítve több mint 5 hallgatóval több érkezett a PTE-re. Azonban ezt a tartományt dominánsan kistelepülések, aprófalvak képviselik, hiszen a 2011-es népszámlálási adatok alapján népességátlaguk mindössze 362 fő, abszolút létszámot tekintve pedig csupán 378 fős pluszt hoztak összesen az egyetemre, ami településenként 2,8 hallgatót jelent. Mint látható, ezeknek a településeknek a nagy része (és a másik két, világosabb zölddel jelzett, azaz növekedést produkáló tartomány településeinek többsége) a Dél-Dunántúl és a Nyugat-Dunántúl aprófalvas térségeiben helyezkedik el, az Alföldön, illetve Észak-Magyarországon csak elszórtan találkozhatunk velük (kivéve talán a Dél-Alföld Baranyával határos területeit).

KONKLÚZIÓ

A fenti adatokból, a térképi ábrázolásból jól kirajzolódnak a Pécsi Tudományegyetem vonzáskörzetének változásai. Az általános hallgatószám-csökkenés, mely a két vizsgált év között 12 000 fős, nagyjából egyharmados mínuszt jelentett az intézménynek. A legnagyobb mértékben a Pécestől viszonylag távol eső területeket érintette: Budapest és több régióközpont, megyeszékhely, illetve középváros esetében 50% feletti veszteséget jelent, de a visszaesés néhány esetben a kétharmadot is meghaladja.

Vizsgálatunk egyik fontos megállapításának véljük, hogy abszolút létszámot tekintve maga Pécs városa írhatja le a legnagyobb mínuszt, bár a 2196 fős hallgató-veszteség arányaiban nem éri el sok távolabb eső városokét, hiszen „csak” 36,2%-ot tesz ki. Különösen figyelmeztető jel, nemcsak az egyetemnek, hanem a városnak is az évenkénti legalább 6 osztálynyi¹ pécsi diák „eltünése”. Vélhetően a „elveszett” pécsi diákok egy része a későbbi kedvezőbb munkalehetőségeket is figyelembe véve választotta továbbtanulása színhelyéül Budapestet (a fenti kérdés árnyalás érdekében jelen kutatásunk folytatásaként, a Pécssett érettségiző diákok körében, továbbtanulási céljaikra vonatkozóan egy felmérést kívánunk készíteni).

Megállapíthatjuk, hogy a távolabbi területek kiesésével értelemszerűen megnőtt a súlypontja azoknak a településeknek, melyek csak kisarányú veszteséggel számolhattak, illetve azoknak még inkább, amelyek növekedést tudnak felmutatni a két vizsgált év között. Ezek a települések nagyrészt Baranya és Somogy megye községei, 10 000 fő alatti kisvárosai között találhatók, illetve néhány akad a Nyugat-Dunántúlon, esetleg elszórtan valamelyik, a Dél-Dunántúllal szomszédos megyében. Elemzéseinkből megállapítható, hogy a PTE hallgatói bázisának egyik pillérét a községekben, nagyközségekben és kisvárosokban élő diákok jelentik. Kérdés, hogy van-e potenciális utánpótlás ebben a körben? Vajon a ponthatárok emelkedése nem vonja maga után ennek a csoportnak az elvesztését is? Úgy véljük, érdemes lenne azt is megvizsgálni, hogy mely szakokra, mely településtípusokról

¹ A két népszámlálás közötti időszakban a korcsoportot ért kb. 500 fős demográfiai veszteségét is számítva jutottunk a 6 osztálynyi diák „eltünéséhez”.

és térségekből érkeznek a diákok. Hiszen mindez másfajta beiskolázási stratégiát kíván, és nem egy esetben a képzési struktúra újragondolását is magával vonhatja.

Végezetül el kell mondanunk, hogy a 12 ezer fős veszteség, de különösen a közép-, és nagyvárosokból érkezők elmaradásának kárvallottja nemcsak az egyetem, hanem a város is. Ha csak a legtöbb hallgatót küldő húsz települést vesszük alapul, akkor látható, közel 7 ezer fővel kevesebb hallgató vett ki albérletet, vagy kollégiumot, vagy esetleg vásároltak neki a szülei lakást, étkezett, szórakozott, vásárolt stb. a városban, vagyis járult hozzá annak gazdaságához. Ezeken a településeken élő fiatalok Pécsre (vissza)csábítása új típusú és új tartalmú beiskolázási stratégiát kíván. Nem elég önmagában az egyetemnek vonzerőt képviselni, a városnak is szükséges. Pécs, mint élhető település, számos egyedi szolgáltatásával (amit a külföldi diákok érdekében alakítottak ki, fejlesztettek) vonzhatja ide a fiatalokat, de legalább ekkora szerepe lehetne a végzést követő munkalehetőségeknek.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BÁN A. – HAVELLANT O. 2007: Dunaújváros oktatási vonzaskörzetének átalakulása (1999-2006). Dunaújvárosi Főiskola Térségfejlesztési Kutatócsoport évkönyve. Dunaújvárosi Főiskola, Dunaújváros. pp. 99-127.
- GYÜRE J. – TRÓCSÁNYI A. 2013: Az egyetemvárosiasodás hazai dimenziói, különös tekintettel Pécsre. In: Font M., Kuráth G., Mayer L., Farkas Gy., Pálfi M. (szerk.): Mandulavirágzás Tudományos Napok: Tudomány - Egyetem. A Pécsi Egyetem és hallgatói a középkortól napjainkig. Pécs, Pécsi Tudományegyetem. pp. 11-17.
- HARDI T. 2007/A: A Széchenyi István Egyetem vonzaskörzete. In: Lados M., Rechnitzer J. (szerk.): Egyetem a régióért. Pécs; Győr: MTA Regionális Kutatások Központja. pp. 93-112.
- HARDI T. 2007/B: Felsőoktatási vonzaskörzetek a Nyugat-Dunántúlon. In: Rechnitzer J., Smahó M. (szerk.): Unirégió – Egyetemek a határ menti együttműködésben. Pécs; Győr: MTA Regionális Kutatások Központja. pp. 105-140.
- KOVÁCS F. – SIPOS GY. – MUCSI L. – MEZŐSI G. 2010: Honnan jönnek? Felvételizők térbeli elemzése a Szegedi Tudományegyetemen. In: Lóki J., Demeter G. (szerk.): Az elmélet és a gyakorlat találkozása a térinformatikában: Térinformatikai Konferencia és Szakkiállítás: Debrecen, 2010. pp. 381-387
- KOVÁCS F. – SIPOS GY. – MUCSI L. – MEZŐSI G. 2012: A Szegedi Tudományegyetem oktatási vonzaskörzetének értékelése a földrajzi és földtudományi képzés példáján. Földrajzi Közlemények 136: (2) pp. 199-209.
- M. CSÁSZÁR ZS. 2013: Nemzetköziesedés a felsőoktatásban. In: M. Császár Zs., Kuráth G., Mayer L., Farkas Gy., Pálfi M. (szerk.): A felsőoktatás területi dimenziói, avagy oktatásföldrajzi vizsgálatok a hazai és nemzetközi térben. Pécs, Pécsi Tudományegyetem, 2013. pp. 25-34.
- M. CSÁSZÁR ZS. – NÉMETH J. 2006: Egyetem és régió – A Pécsi Tudományegyetem szerepe a Dél-Dunántúli régió felsőoktatásában. Földrajzi Értesítő LV: (1-2.) pp. 141-158.
- M. CSÁSZÁR ZS. – CSÜLLÖG G. – PAPP N. 2013: Internationalisation of a University – „the Secret Weapon” for the Development of the Hungarian Provincial City of Pécs, Hungary. TEPERICS K. 2002: A Debreceni Egyetem regionális szerepe. Budapest: Oktatáskutató Intézet. 84p.

TEPERICS K. 2005: Debrecen oktatási vonzáskörzete. In: Czimre K. (szerk.): Kisközségtől az eurorégióig: Prof. Dr. Süli-Zakar István tiszteletére szerzett tanulmányok gyűjteménye. Debrecen, Didakt Kiadó. pp. 58-71.

http://www.ksh.hu/nepszamlalas/tablak_teruleti_02

<http://www.nepszamlalas2001.hu/hun/kotetek/kotetek.html>



Vörös Zoltán

Belső migráció és szellemvárosok Kínában

ABSZTRAKT

A tanulmány bemutatja a kínai belső migrációt, annak okait, jellemzőit és következményeit, a 150-200 milliós embertömeg helyzetének bizonytalanságát. A munkások migrációja szorosan kapcsolódik a vidéki és a városi területek között fennálló, jelentős fizetésbeli különbségekhez. A munkahelyek hiánya a migrációs döntés fő oka vidéken, a választási lehetőségük lényegében az otthoni munkanélküliségre vagy a városokban betöltött, alulfizetett pozíciókra szűkült. A vidékiek akár egész megyéket, sőt tartományokat is hajlandóak hátrahagyni a munkáért, sokan közülük a közeli városokba, többek pedig a part menti metropoliszokba indulnak. A tanulmányban érintjük az ún. szellemvárosokat is, melyek a migrációs nyomás mellett a gazdaság pörgetése, az építőipar foglalkoztatása miatt jöttek és jönnek létre.

INTERNAL MIGRATION AND GHOST CITIES IN CHINA

The study analyses the internal migration, focusing on the causes, characteristics and consequences of the doubtful situation of about 150-200 million migrants. Labor migration is closely linked to significant disparities in wages between the urban and rural sectors and between regions in China. The lack of jobs in the countryside in many agricultural provinces is the main reason why rural workers have left the countryside. Therefore, the choice for rural migrant workers is largely narrowed to no job at home or a job at low wages in the cities. Rural migrant workers move across counties or even provinces to find a job, most of them go to nearby towns outside the villages or even further to big cities on the coast. We are going to discuss the situation of the so called Ghost Cities as well, which were built in order to further boost the economy – beside the possible need for houses of the migrants.

Kulcsszavak: Kína, belső migráció, szellemvárosok

Keywords: China, internal migration, Ghost Cities

BEVEZETÉS

Kína a világban zajló migrációs folyamatok központi szereplője, ugyanis nem csupán a legnagyobb kibocsátójaként¹ kell beszéljünk az országról: a rurális (vidéki) térségekből az urbánus (városi) területek irányába zajló belső migráció soha és sehol nem látott méreteket ölt. Ez a belső népvándorlás körülbelül 150-200 millió embert érint, akik lebegő népességként, másodrendű állampolgárként dolgoznak a városokban, a szociális ellátórendszerek hiánya mellett. A folyamat kapcsán érdemes a sokmilliós tömeg vándorlásának okait és a helyzetből adódó kihívásokat górcső alá venni.

BELSŐ MIGRÁCIÓ

Gazdasági helyzet

Napjaink legfigyelemreméltóbb nemzetközi folyamatainak egyike Kína gazdasági térnyerése, ami a hetvenes években kezdődött reformoknak köszönhető. Az 1949-es kommunista hatalomátvételt követő évtizedekben a kilátástalanság és nyomor csapdájában vergődő ország egészen más képet mutatott, az ország gazdaságilag romokban hevert, lakosságának többször is szembe kellett néznie az éhezéssel, politikai vezetése pedig diktatórikus eszközökkel saját honpolgárai millióit is a halálba űzte. A 21. században viszont gazdasági nagyhatalomként, sokszor meglepően nyitott, reformokat végrehajtó politikai irányítással lépett színre. A kínai modernizáció „atyja”, a Kínai Népi Politikai Tanácskozó Testület elnöke, Teng Hsziao-ping [Deng Xiaoping] által kezdeményezett, 1978 óta tartó, a társadalmi struktúrákat érintő reformfolyamatok, illetve az úgynevezett szocialista piacgazdaság létrehozása az elmaradott, néhol középkori állapotokat mutató Kína robbanásszerű felemelkedését hozták. A reformok először a mezőgazdaságot érintették, amely hamarosan képessé vált arra, hogy ellássa a drasztikusan emelkedő számú népességet. Fontos eleme volt a nyitás politikájának a vidéki ipar fellendítése is, a szövetkezeti tulajdonú gyárak támogatásán keresztül. Jelentős lépés, s a reform egyik legelső és legfontosabb mozzanata volt azon – különleges – gazdasági övezetek létrehozása, ahol külföldi cégek, befektetők számára teremtettek kedvezményes feltételeket a letelepedéshez (Vörös, 2014: 17). A szocialista piacgazdaság tehát korrigálta a tervutasításos rendszer piaci folyamatokat figyelmen kívül hagyó jellemzőjét, de továbbra is központi kézben hagyta a gazdaság irányításának meghatározó elemeit, például az árfolyam-politikát, amely évtizedekig segítette, s segíti még napjainkban is a kínai gazdaságot. „A modern korban nincs még egy olyan ország, [...] amely három évtized átlagában képes lett volna évi csaknem 10 százalékos hazai össztermék (GDP) növekedést felmutatni. Ez az egyedülállóan magas növekedési ütem egy tudatosan kidolgozott modernizációs stratégia és az ennek végrehajtását elősegítő, központilag irányított gazdaságpolitika eredménye, amely az ország iparosítását és egy exportorientált, nemzetközileg is versenyképes kínai ipar kiépítését tekintette elsőrendű feladatnak” (Tálas, 2009: 76).

¹ Az ország a világ legnagyobb kibocsátó állama, 35-50 millió kínai él az ország határain kívül. Pontos statisztikai adatok nem állnak rendelkezésünkre. Több tanulmány az 50 millió körüli számot használja, ideszámolva a délkelet-ázsiai térségben évtizedekkel ezelőtt kivándorolt kínaiakat is (akiknek a száma a különböző források alapján akár a 30 milliót is meghaladhatja) (Wang, 2012: 2), Kína egyesült államokbeli nagykövetsége 2012-ben ugyanakkor 35 milliós tengerentúli kínai népességről beszélt (Embassy of the People's Republic of China in the United States, 2012). Valós számuk 50 millió fő környékén lehet.

A gazdasági siker egyet jelentett ugyanakkor azzal, hogy Kína a világ gyárává vált, annak minden hasznos és káros következményével együtt. Az olcsó munkaerő és a gyorsan megtérülő költségek miatt vállalatok tízezrei telepedtek meg az országban, és ez a tendencia a munkaerő iránti megnövekedett igényt is magával hozta, melyet hamarosan nem tudtak a városi, urbánus régiók kielégíteni. A vidéki lakosság munkaereje is szükségessé vált a gazdaság pörgetéséhez, megindítva ezzel a belső migrációt.

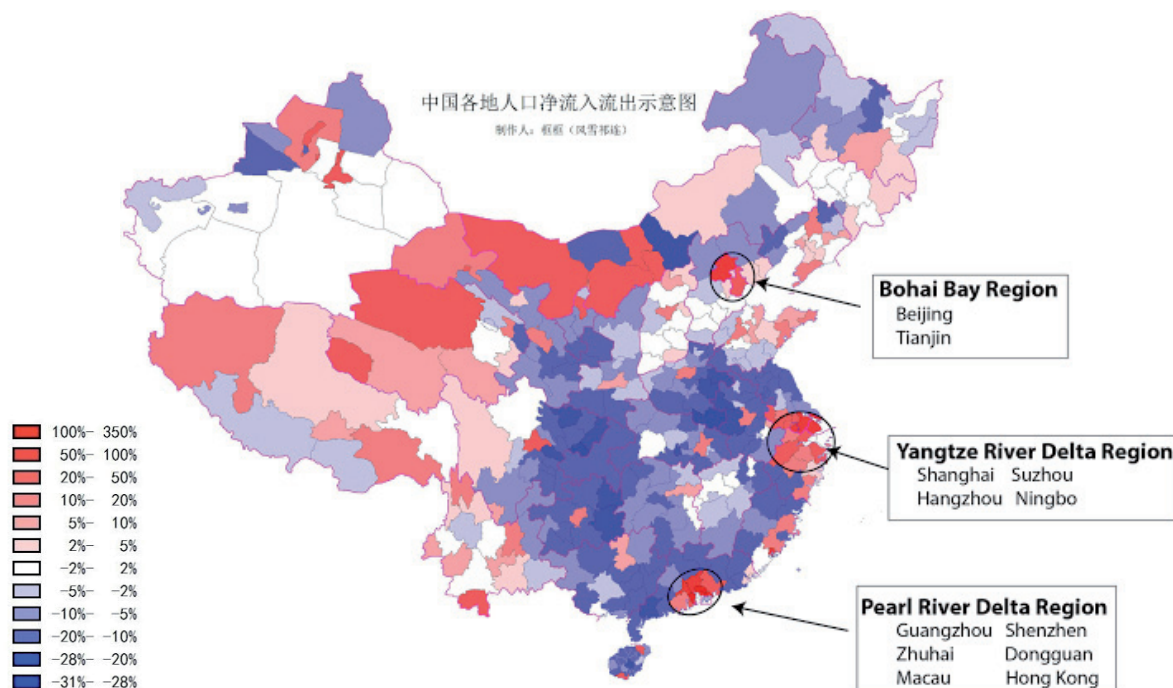
A rurális (vidéki) Kína viszonyainak változása

A faluközösségek működő rendszerét a Mao Ce-Tung [Mao Zedong] által diktált kommunista átalakítás során szétrombolták, a kommunák létrehozása felborította a tradicionális földművelést, s a beszolgáltatás rendszere miatt alacsony jövedelmeket, és többször országos éhínséget hozott magával. Az 1980-as évek mezőgazdasági reformja létrehozta a földbérlés rendszerét és az árusítás lehetőségét: a parasztok ugyan nem lettek tulajdonosai földjüknek, de sok esetben örökös bérlői lehettek annak.² A bizonytalanságok mellett más problémákkal is szembesülnek a rurális Kínában élők, ugyanis a mezőgazdasági és gépipari technológia fejlődésével egyre kevesebb kézre van szükség a földeken, ezzel párhuzamosan pedig a vidéki országrészekben a szociális háló teljes hiánya figyelhető meg (nincs nyugdíj, orvosi ellátás, sok esetben oktatás sem). Ezen tényezőknek köszönhetően a vidéki szabad munkaerő robbanásszerűen növekszik, az ipar munkaerőigényének emelkedésével párhuzamosan.

1. ábra: Kína belső migrációja, a tartományi szint alatti közigazgatási szinten, a prefektúrák szintjén.

Piros színnel a célprefektúrák, kék színnel a kibocsátó prefektúrák /

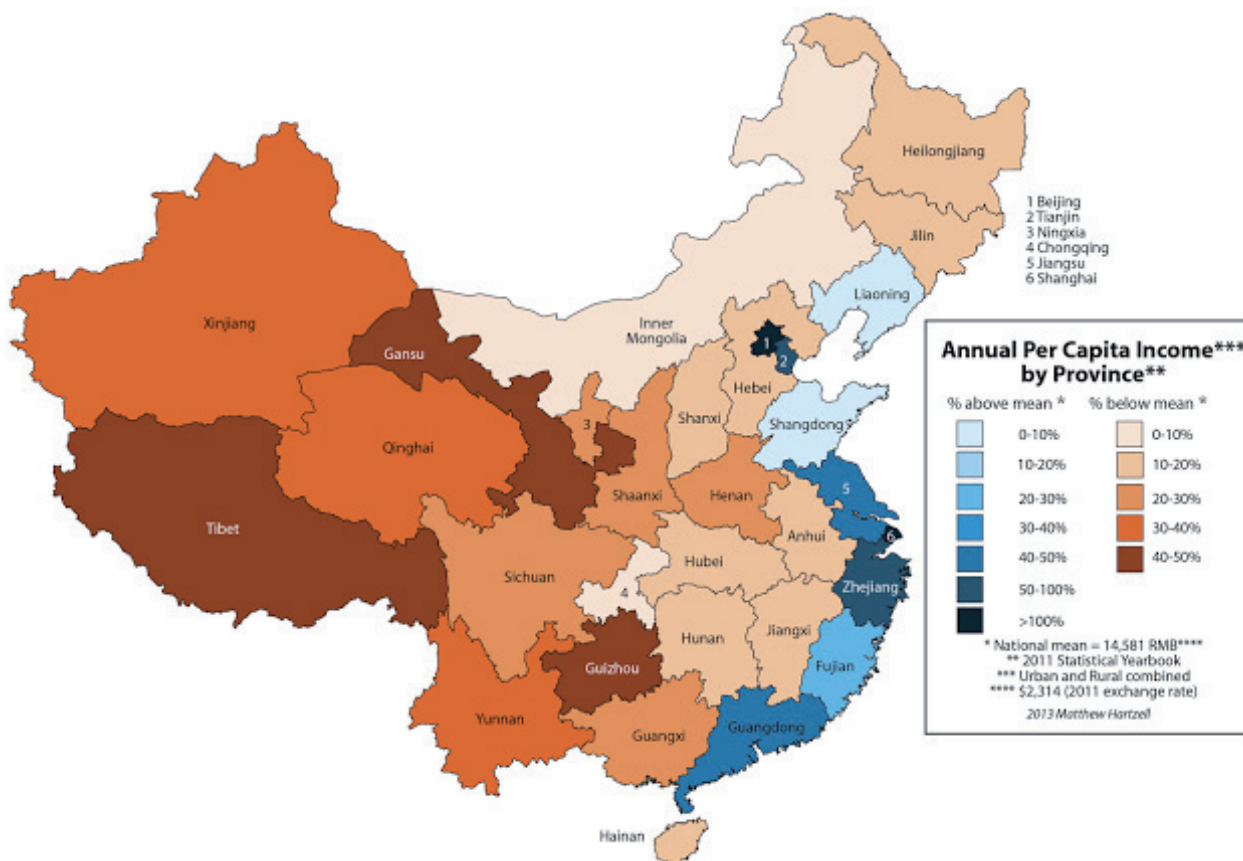
Figure 1: China's internal migration at prefecture level. Red: in-migration; Blue: out-migration



Forrás/Source: /matthartzell.blogspot.hu/

² A helyzet ugyan előnyösebbé vált számukra, de korántsem megnyugtató: 2011-ben nagy vihart kavartak a nemzetközi médiában a dél-kínai Wukan településen történt események, ahol a helyi kerületi vezetés a falu földjeit kártérítés ellenében elvette, s egy ingatlanfejlesztőnek adta át. A földművelő parasztok ezért minden megélhetési forrásuktól elestek, az ígért kompenzáció nem érkezett meg és komoly tiltakozó megmozdulások kezdődtek a városban. A rendőri erők körbezárták és ostrom alatt tartották a települést, sőt, a földművesek által küldött tárgyalódelegáció megkínzásáról is érkeztek hírek, végül azonban, nem tudni milyen kondíciókkal, de megegyeztek a felek.

2. ábra: Egy főre jutó éves jövedelem tartományonként / Figure 2: Annual per capita income by Province



Forrás/Source: /matthartzell.blogspot.hu/

A belső migránsok státuszának változása

Kelet-Kína vonzó természeti adottságai, mezőgazdasági és közlekedés-földrajzi helyzete, a magasabb fokú urbanizáltság, illetve (sőt, elsősorban) a megfelelő jövedelem és a munkalehetőségek miatt tehát a nagyszámú munkaerő a rurális térségekből a városiasodott területek felé kacsintgatott. Ezt a folyamatot belső migrációnak nevezzük, amely Kínában nyugat-kelet irányú, a középső szegényebb területek felől a fejlett keleti-parti városok irányába történő mozgást jelent. Az 1950-es években az erőltetett iparosítás és a mezőgazdaság kollektivizálásának köszönhetően már megindultak hasonló, milliós nagyságrendű vándorlási folyamatok, ám a gazdasági válság, majd a kulturális forradalom évei alatt erőszakosan visszatelepítették a migránsokat falvaikba. Ettől kezdve szinte megszűnt a belső migráció, ráadásul a hatóságok egy regisztrációs rendszert, úgynevezett hukou-rendszert vezettek be az állampolgárok ellenőrzése céljából. A mai napig fennálló struktúrának az a lényege, hogy minden állampolgárt regisztrálnak a születési helyén, vidéki vagy városi polgárként (mezőgazdasági, illetve nem mezőgazdasági státusz). „A hatóságok az 1960-as és 1970-es években igen szigorúan betartatták az előírásokat, nem csoda, hogy a migráció ebben az időszakban gyakorlatilag megszűnt. Legfeljebb akkor kerülhetett sor vidékiek városba költözésére, amikor ezt valamilyen kiemelt állami beruházás munkaerő-igénye feltétlenül megkövetelte. A háztartás-regisztrációs rendszer hatékonyságát nagyban növelte a széleskörűen alkalmazott jegyrendszer, melyet mindenki csak saját lakóhelyén vehetett igénybe” (Székely-Doby, 2009: 115). Ebben a struktúrában az átjárás nagyon nehéz (bizonyos városok

több éves türelmi időszak, vagy jelentősebb munkaerőhiány esetén adnak ki városi regisztrációkat, de a korrupció is működő alternatívát jelenthet), amely komoly feszültségeket generál. Ezek megértéséhez a két státusz közötti különbségek bemutatása elégséges: a városiak ellátásáról a *danwei* gondoskodott, amely városi munkaegységeket, vállalatokat jelent. A *danwei* funkciói „a foglalkoztatás (és ezzel együtt a létbiztonság) mellett [...] kiterjedtek az élelmiszerellátásra, az egészségügyi szolgáltatások nyújtására, nyugdíj- és más járulékok kifizetésére, ingyenes alap- és középfokú oktatás nyújtására, valamint olcsó lakások biztosítására” (Ibid: 116). Az élelmiszerellátás kapcsán Székely-Doby András megjegyzi, hogy „a városi *danwei* tagjai alacsony áron juthattak hozzá a gabonához és más alapvető élelmiszerekhez” (Ibid), ami az egyik legfontosabb kiváltság, és a két csoport közötti szembenállást fokozó „mesterséges beavatkozás” (Ibid.) volt. A vidékiek ellátásáról a kommunák gondoskodtak (volna): bár hasonlóan állami tulajdonban voltak, de anyagi lehetőségeik (többek között a városiak számára a gabona-beszolgáltatás intézménye miatt) rosszabbak voltak, nem voltak képesek ugyanazokat az ellátórendszereket biztosítani, ráadásul pusztán létezésük tette lehetetlenné, hogy évszázados múltuknak megfelelően ismét tulajdonnal, földtulajdonnal rendelkezzenek a vidékiek.

Az 1978-as reformpolitikával megindult gazdasági fejlődésnek és a városokban kialakuló munkaerőhiánynak, valamint a vidéki munkaerő-feleslegnek köszönhetően megindult a kereslet és kínálat kiegyenlítése a munkaerőpiacon. Az 1980-as évek óta 150-200 millió kínai vándorolt az urbanizált területekre: a népesség ilyen mértékű mozgása a világ leggyorsabb, eddigi legnagyobb mértékű migrációja. A migránsok azonban, a *hukou*-rendszer miatt, nem rendelkeznek a városi állampolgárokkal megegyező jogokkal, ingázóknak tekinthetők: úgynevezett lebegő népeiséget alkotnak, a városban élnek és dolgoznak, de minden évben két hétre hazautaznak a kínai holdújév ünnepe. Másodrangú állampolgároknak tekinthetők, sokszor kevesebb bért kapnak az elvégzett munkáért, a városiakat előnyben részesítik a munkahelyekért folyó harcban, és számukra továbbra sem biztosított a városiaknak járó szociális ellátórendszer.

A helyzetet számos probléma is nehezíti, amelyek megoldását nem sokáig halaszthatják a kínai hatóságok.

A helyzet megoldatlanságából eredő kihívások

A gazdasági visszaesés Kínában is szedi áldozatait, státuszukból adódóan pedig az elbocsátások a lebegő népeiséget érintik elsősorban, akik így elvesztik állásukat, de rájuk, a hátrahagyott családjukon kívül, nem vár otthon más, csak munkanélküliség. A kormányzat tisztában van a reform szükségszerűségével és a regisztrációs rendszer fenntarthatatlanságával, de ez idáig csupán kisebb változtatásokat eszközöltek a rendszerben: ideiglenes letelepedési engedélyt kaphatnak a vidéki *hukou*val rendelkezők a kisebb és közepes városokban, amennyiben munkahellyel rendelkeznek, de a rendszer eltörlése nincs napirenden (Taylor, 2011: 8-9). A növekvő városi lakosság privilégiumainak megőrzése fontos és politikailag hatásos lépés, ráadásul a lebegő népeiség végleges megtelepedésének engedélyezése további problémákat generálna: a szociális ellátórendszer fenntarthatatlanná válna, ráadásul a migráns dolgozók letelepedése (a korlátok eltörlésének köszönhetően) családjuk érkezését is magával hozná, ami a következő évtizedekben várható további 150-200 millió (sőt, akár 300 millió[□]) bevándorlóval együtt katasztrofális következményekkel járna a városokban. A lebegő népeiség egy másik fontos

jellemzője a családi viszonyokban keresendő: többségük férfi, akik családjuk eltartása érdekében vállalnak munkát akár több száz kilométerre otthonuktól. Többségük 1980 után született, fiatalnak tekinthető, akiknek azonban hamarosan haza kell térniük, hogy idős szüleikről gondoskodjanak: ha ez megtörténik, a gazdaság komoly nehézségekkel kell szembenézzen, ha azonban a fiatalok magukra hagyják szüleiket, az amúgy is megtépzott tradicionális családviszonyok felbomlása következtében kialakuló helyzettel³ az államnak kell foglalkoznia, a nyugdíjrendszer kiépítési vidéken ugyanis csak az elmúlt években kezdődött meg.

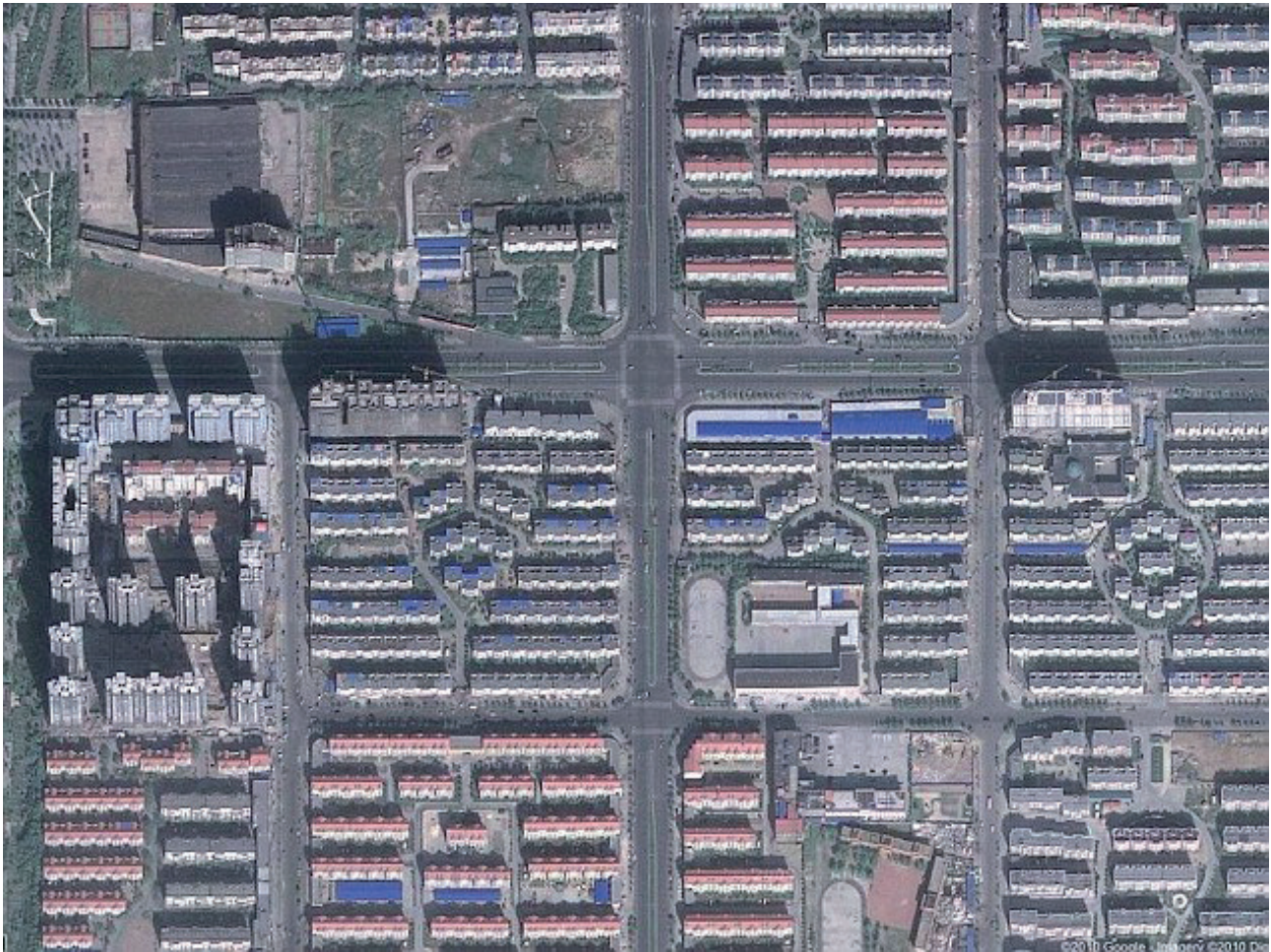
A lebegő népesség körében tehát emelkedik a munkanélküliség. Ez növeli az elégedetlenséget, ami tüntetésekben, a rendszer kritikájában jelenik meg, és egyfajta ördögi körként a gazdasági visszaesés áthat és negatívan érintheti a városi lakosság relatív jólétét, életkörülményeik folyamatos javulását is, körükben is elégedetlenséget generálva. A társadalom ilyen mértékű megosztása tehát káros az ország versenyképességére nézve, de a rendszer felszámolása is beláthatatlan következményekkel járna.

Szellemvárosok

Mindeközben az országban nagy ütemben zajlanak központilag tervezett, gigantikus város- és városrész-építések. Becslések szerint körülbelül 64 millió lakás állhat üresen szerte az országban, melyben akár 200 millió ember is otthonra találhatna. A várakozások szerint (amelyeket nem csupán a kormányzat, hanem a fejlesztésekben résztvevő ingatlan-cégek is osztanak) Kína „belenő” majd ezekbe a lakásokba, az urbanizáció okozta nyomás következtében ugyanis szükség lesz ingatlanokra, városokra. Az óriási infrastrukturális fejlesztések során nem csupán tömlakásokat, kertvárosi házakat, utakat és közműveket építenek ki, hanem teljes városi egységeket: olyan közintézményeket, parkokat, bevásárlóközpontokat, irodaházakat, hivatali épületeket, sportközpontokat és kulturális intézményeket, amelyek egy város úgymond alapvető tartozékai. Az elkészített városrészekben még a közlekedési lámpák is működnek, a parkokat befűvesítették – a lakók azonban csak nem érkeznek. Pedig évente mintegy húsz ilyen város épül az ország szabadon fekvő területein, sokszor nagyobb városok tözsomszédságában (3. ábra).

³ „A család több szintű kötelezettséget jelent a szerencsét próbálni indulóknak: sokszor egyetlen ember, szüleit (2 fő) és a nagyszüleit (4 fő), valamint más rokonokat is támogat, miközben fenntartja önmagát. Tehát annyit kell keresnie, ami elég a nagycsalád (részbeni) eltartására, támogatására. A bemutatott „4–2–1 probléma” a kínai állam egyke-politikájának következménye. Miután több egymást követő generációban a házaspároknak csak egy gyermek volt megengedett, ma <egy fiatal felnőttnek két idős szülőt és négy még idősebb nagyszülőt kell gondoznia, adott esetben eltartania.> <A szülők, nagyszülők ellátásának kötelezettsége ősi kínai hagyomány, amelyet a jelenleg hatályos alkotmány is rögzít, s amelyet jellemzően nagyon komolyan vesznek. Ha valaki nem gondoskodik szüleiéről, számíthat környezete megvetésére. Így mind a gyerekek szocializációja, mind a társadalmi elvárások abba az irányba hatnak, hogy a gyermek súlyos áldozatok árán is gondozza szüleit és nagyszüleit> (Tarrósy, 2014 idézi: Salát, 2012, Mian, 2007).

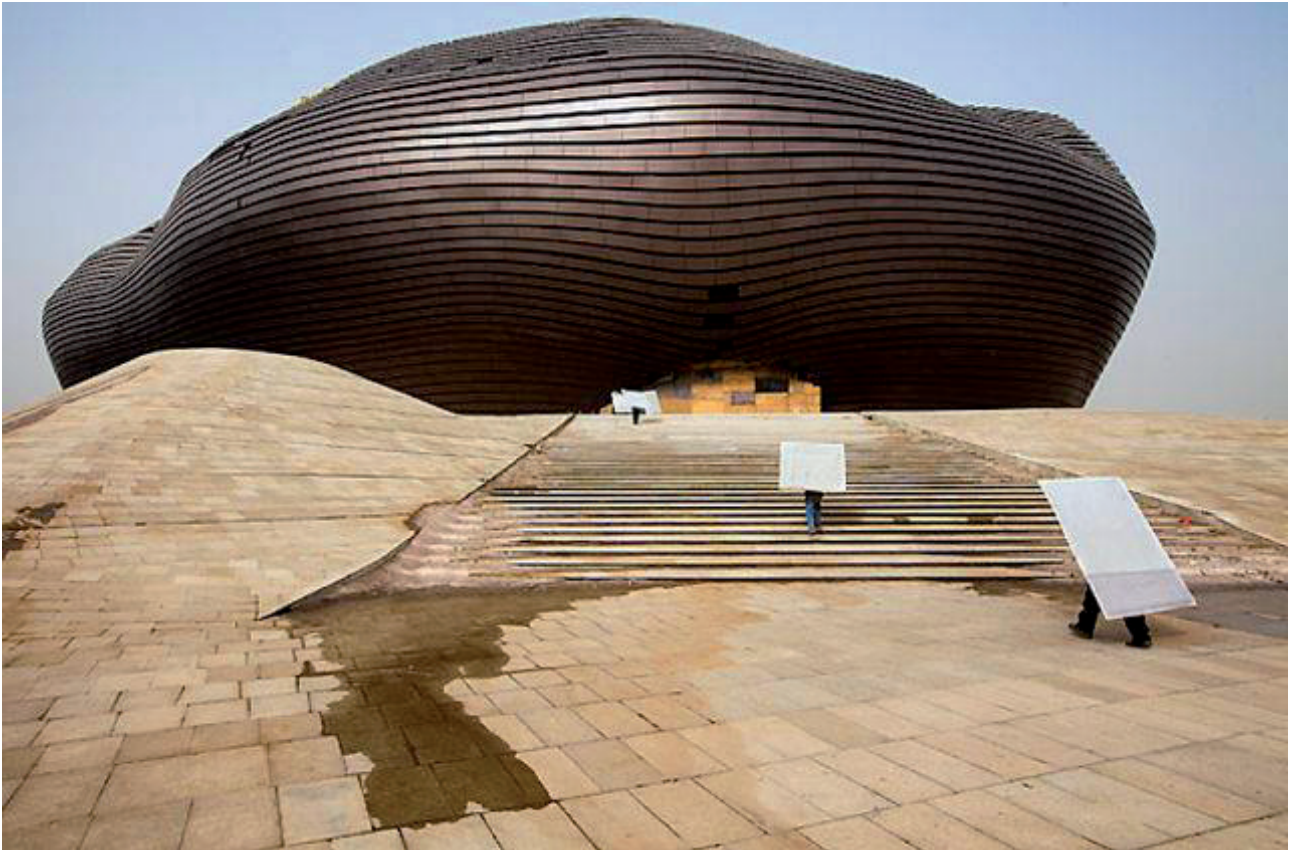
3. ábra: A várostervezés szépségei / Figure 3: The beauties of city planning



Forrás/Source: examiner.com

A szenzációsnak is nevezhető városokról nemzetközi szinten először 2010-ben készültek beszámolók, a hírportálok, főleg a világ nyugati felén felkapták fejüket az általunk nehezen elképzelhető folyamatokra és egyből a kínai ingatlanpiac kipukkadásáról kezdtek beszélni. Kínában azonban minden egy kicsit máshogy, nem a piaci folyamatoknak és feltételeknek megfelelően működik, noha a nyitás politikájának köszönhetően a központi vezetés ezeket sem hagyhatja már figyelmen kívül. A vezetés ugyanis nem a gyors megtérülés érdekében építette az ingatlanokat, hanem a munkaerőpiac és építőipar fellendítéséért, továbbá a gazdaság sebességben tartásáért. Az amerikai Bloomberg egy riportere a helyszínen tekintette meg az egyik ilyen városrészt, s riportjában is felhívta erre a jelenségre a figyelmet: az érintett szektorok növekedése folyamatos, az ingatlanpiac pedig – köszönhetően természetesen a központi beavatkozásoknak is – nem produkálja a kipukkadás jeleit. Sőt, a kínai város-tervezők által megálmodott látványos, letisztult és tiszta terek, elsősorban a poszt-apokaliptikus látványnak köszönhetően, az ország új turistalátványosságaként kezdtek el funkcionálni (4. ábra).

4. ábra: Kangbashi múzeuma (Ordos) / Figure 4: The Museum of Kangbashi (Ordos)



Forrás/Source: wikimapia.org

Az ingatlanok feltöltésében a befektetők persze reménykednek, még ha nem is a rövidtávú megtérülés reményében. A sikeres (és a 21. században elterjedt szóhasználatból élve, élhető) városok ugyanis természetes okok miatt alakultak ki (kereskedelmi útvonalak, folyók stb. mentén) nem pedig tervezőasztalon elkészítve, bürokratikus döntések alapján, a pusztába/sivatagba telepítve. Fontos probléma még a piaci folyamatok teljes negligálása. A versenyszférában ezen városok súlyos csődöt jelentenének az ingatlanszektornak – és ez komoly problémákat okozhat még Kínának is, ha nem is a közeljövőben de esetleg egy újabb recesszív időszakban a szektor kénytelen lesz szembenézni kintlévőségeivel (5. és 6. ábra).

5. és 6. ábra: Épülő óriásvárosok Sanghajtól északra / Figure 5 and 6: Mega-cities under construction north of Shanghai



Forrás/Source: Tarrósy István⁴

⁴ A kutatás a szerző és Dr. Tarrósy István, a PTE BTK adjunktusának 2012 áprilisi kínai tanulmányútján alapul, a képek is ott készültek. A tanulmányutat támogatta többek között a PTE Alapítvány, a PTE TTK Földtudományok Doktori Iskola, a Modern Geográfus Alapítvány és a Huawei.

7. ábra: Kangbashi – üres lakóházak, üres utak / Figure 7: Kangbashi – Empty blocks and roads



Forrás/Source: zeveriedades.com

Két, ilyen híres város Kangbashi és Zhengzhou Új Körzet (New District). Kangbashi a kínai Ordos város mellett épült fel, Belső-Mongóliában, mintegy 160 milliárd dolláros befektetéssel és legalább 300 ezer embernek biztosíthatna otthont, a legoptimistább becslések szerint is azonban csak 20 ezren lakják. Pedig a felépült város mellett gyárakat is építettek, a munkások azonban a környékbeli településekről járnak be dolgozni, a hivatali épületekbe járó dolgozók többsége sem a város lakója. Zhengzhou új körzete pedig egy több mint 7 milliós, ősi város, gazdasági és kulturális központ egyik új negyede – üresen (7. ábra).

ÖSSZEGZÉS

A gazdasági fejlődés, a kínai politikában végbement felfogásbeli változás és a növekedés hajszolása előrevetíti a belső migráció további szakaszait, a helyzet ugyanakkor olyan problémákat hoz magával, amelyek társadalmi egyenlőtlenségeket és összetűzéseket is generálhatnak, generálnak. A vidékről érkezők státuszának bizonytalansága, lebegő-létük fenntartása hosszú távon elképzelhetetlen feszültségeket generálna, ugyanakkor egy azonnali lépés, a regisztráció eltörlése, a városokat és a tartományokat állítaná óriási pénzügyi kihívások elé. Szerepük, jelenlétük és munkájuk elengedhetetlen a kínai gazdaság számára, a társadalmi szerkezetre viszont óriási, még megoldatlan súllyal nehezednek – a politikai vezetés nem húzhatja sokáig a helyzet megoldását.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- Embassy of the People's Republic of China in the United States (2012): CASS report: number of overseas Chinese up to 35m. Elérés: <http://www.china-embassy.org/eng/qwgz/t297510.htm> (Letöltve: 2014.06.10.)
- Taylor, Guy (2011): China's Floating Migrants: Updates from the 2005 1% Population. Sample Survey. Migration Studies Unit Working Papers, No. 7. Elérés: http://www.lse.ac.uk/government/research/resgroups/MSU/documents/workingPapers/WP_2011_07.pdf (Letöltve: 2014.06.12.)
- Székely-Doby, András (2009): Urbanizáció és vidékpolitika Kínában. In: Inotai, András – Juhász, Ottó (eds.): Stratégiai kutatások: A változó Kína - I. Kína politikai, társadalmi fejlődésének jelene és jövője. MTA VKI – MeH, Budapest. pp. 113-132.
- Tálas, Barna (2009): Kína társadalmi-gazdasági fejlődésének távlatai 2030-ig. In: Inotai, András – Juhász, Ottó (szerk.): A változó Kína. Budapest, Akadémiai Kiadó. pp. 71–166.
- Tarrósy, István (2014): Afrikai migrációs folyamatok. In: Tarrósy, István – Glied, Viktor – Vörös, Zoltán (eds.): Migrációs tendenciák napjainkban. Publikon Kiadó, Pécs. *Megjelenés alatt.*
- UNICEF (2008): Situation Report on International Migration in East and South-East Asia. International Organization for Migration - UNICEF. Elérés: http://www.unicef.org/eapro/IOM_Situation_Report_-_Final.pdf (Letöltve: 2014.06.25.)
- Vörös, Zoltán (2014): Kínai sakkjátszma – Tengeri kereskedelmi útvonalak és az energiabiztonság geopolitikája. Publikon Kiadó, Pécs. 232. p.

A tanulmány a „Migrációs tendenciák napjainkban” című, az Európai Integrációs Alap 2013-as évi allokációjából támogatott EIA/2013/3.7.5. számú projekt keretében valósult meg. A pécsi székhelyű IDResearch Kutatási és Képzési Kft. Európai Integrációs Alap 2013-as évi allokációjából támogatott „Migrációs tendenciák napjainkban” című projektje a felsőoktatásban található hiányosságokra kíván reagálni és a tanulók migrációs tudását igyekszik bővíteni. A projekt során megjelenő tudományos-ismeretterjesztő cikkek mellett egy egységes kutatómódszertani háttér, curriculum kerül összeállításra, olyan ajánlás, amely mentén megvalósulhat a migrációs tanulmányok szakmailag megalapozott oktatása. Másodsorban egy tanulmánykötet szerkesztésére is sor kerül, mely aktuális, egységes, tankönyv formájában fellelhető szakmai háttérrel biztosít a felsőoktatásban a migrációs tanulmányok számára.



Kiss Kinga – Bugya Titusz

Nyílt forrású térinformatikai rendszerek használata az ökológiai térképezésben és elemzésben

ABSZTRAKT

A Pécsi Tudományegyetem által gyűjtött térbeli adatok nagy mennyisége megkívánja hatékonyabb feldolgozási eljárások használatát tájökológiai vizsgálatokhoz. A kutatáshoz szabad felhasználású térinformatikai rendszert (GRASS¹) használunk, mely alkalmas tájökológiai elemzésre és térképezésre, műveletei bash shell scriptekkel automatizálhatóak, így egységes rendszer alakítható ki a CEEPUS program² keretében együttműködő országok számára. Jelen publikációban be kívánjuk mutatni, hogy a szabad felhasználású GIS rendszerek alkalmasak tájökológiai kutatások segítésére.

ABSTRACT

The great quantity of spatial data collected by the University of Pécs requires more effective processing methods for landscape ecological researches. For our research an open source GIS software (GRASS) was used which is suitable for ecological analyses and mapping as well as automating the calculations by bash shell scripts. This way a unitary system can be developed which the cooperating countries of the CEEPUS program can use. In this paper it will be shown that open source GIS systems are suitable for assistance in ecological researches.

Kulcsszavak: script, szabad szoftver, GIS, tájökológiai index

Key Words: script, free software, GIS, landscape index

BEVEZETÉS

A bagolyköpet-elemzéseken alapuló kisémlős monitorozás térinformatikai feldolgozása elengedhetetlen az ilyen célú kutatásokban, mivel a nagy mennyiségű térbeli adat szükségessé teszi azt. Így az adatok minőségi és mennyiségi viszonyait több megközelítésben (biogeográfiai, ökológiai, tájökológiai, természetvédelmi), térben és időben változó környezetben tudjuk vizsgálni. A kisémlősökre

¹ <http://grass.osgeo.org/>

² CIII-SK-0714-01-1213 - Current Trends in Education and Research of Biotas in Central Europe

vonatkozó adatok gyűjtéséhez gyöngybagoly köpeteket használtak, mivel a faj gazdag táplálék-összetételrel jellemezhető és egész évben a költőhely közelében tartózkodik, mind életmódja, mind széles táplálék-spektruma alapján alkalmas ilyen jellegű felmérések végzésére (LA PEÑA, M. et al. 2003). A bagolyköpeteken alapuló adatokat a Pécsi Tudományegyetem Biológiai Intézete szolgáltatja; közel 30 éves adatsorokkal rendelkezik (HORVÁTH Gy. ex verb.). A vizsgálat alapját szolgáltató kisemlős-monitorozás az egész országban, valamint a CEEPUS (CIII-SK-0714-01-1213 - Current Trends in Education and Research of Biotas in Central Europe) kutatási programjában együttműködő Közép-európai országokban is zajlik: Csehországban, Szlovákiában és Lengyelországban.

Megmutatjuk, hogy a szabad forrású térinformatikai rendszerek alkalmasak a tájökológiai adatok számítására (STEIGNER, S. és J. HAY, G. 2009, SZEMÁN I. 2012, ZARAGOZÍ, B. et al. 2012, WANG, W-C. et al. 2008) (1. táblázat). Egy GIS szoftvernek az alapvető funkciók mellett számos más funkciót is el kell látnia, hogy alkalmas legyen ökológiai elemzések elvégzésére. Ilyenek pl. a pufferezóna-generálás, overlay műveletek, foltok különböző mérőszámainak kiszámítása (alak, terület, kerület), újraosztályozás, domborzatmodellből levezett adatok (slope, aspect), adattípusok közti konverzió, vagy az eredmények tematikus térképen való megjelenítése. Fontos, hogy a használt szoftver korlátai ne szűkítsék a kutatás lehetőségeit, mindemellett alapvető tudományos elvárás, hogy az elemzés során elvégzett műveletek megismételhetőek legyenek (STEIGNER, S. – J. HAY, G. 2009).

1. táblázat: Tájmetriai adatok számítására szolgáló legismertebb alkalmazások összehasonlítása /
Table 1: The best known applications for calculating landscape metrics (after Zaragoza, B. et al. 2012; original table)

Program	FOSS	Platform	Programozási nyelv	Egyéb követelmények	Adatformátum
Fragstats	nem	Win, Mac	C++	GIS bővítmény	raszter
r.le + r.li	igen	Win, Mac, Linux	C	GRASS	raszter
Pattern/Texture	nem	Win	-----	Idrisi	raszter
PA4	nem	Win	VB 6	ArcGIS	mindkettő
V-Late	nem	Win	VB 6	ArcGIS	vektor

Forrás: ZARAGOZÍ, B. et al. 2012 nyomán saját táblázat / Source: after Zaragoza, B. et al. 2012; original table

Tájökológiai vizsgálatok során nélkülözhetetlen a tájökológiai indexek használata, melyek a táj szerkezetéről adnak információt. A tájmetriai adatok meghatározzák a foltok, foltosztályok és a táj karakterisztikáját (WANG, W-C. et al. 2008). A tájökológiai vizsgálatok a szigetbiográfiai teóriára épülnek, melyet MacArthur és Wilson alkotott meg 1967-ben. Ennek alapja a folt, folyosó és mátrix elkülönítése a tájban (CSORBA P. et al. 2006)³. A tájmintázat a különböző méretű és alakú tájelemek elrendeződése; az elrendeződés és összetétel a tájmintázat alapvető tulajdonságai. Az elrendeződés leírja az elemek számát és relatív gyakoriságát, az összetétel az elemek térbeli elrendeződését. A térbeli heterogenitás a tájmintázat komplexitásának és változatosságának a mértéke. Bizonyos esetekben a tájmintázat és a táj heterogenitása helyettesíthető egymással. A tájmintázat-vizsgálatok a tájelemek összetételét és térbeli elrendeződését kutatják, és különböző módszerekkel mutatják be azt; mint pl. grafikonok, indexek formájában. Ahhoz, hogy az ökológiai folyamatok és tájmintázat közötti kapcsolatokat vizsgálhassuk, először a tájmintázatot kell minősíteni. A tájmintázat-elemzésnek fontos szerepe van a biodiverzitás megőrzésében; a tájökológia szerves részét képezi (LIDING, CH. et al. 2008,

³ A folt nem lineáris, homogén egység, a folyosó hosszan elnyúló egység, a mátrix a foltok beágyazó felülete (SZABÓ Sz. 2009).

ZARAGOZI, B. et al. 2012). A tájmintázat elemzés során használt indexeket három kategóriába sorolhatjuk: a folt szintű mérőszámok a terület, kerület, alak, magterület, konnektivitás (SZABÓ SZ. 2009, VIEIRA, M. V. et al. 2009, WANG, W.-C. et al. 2008). Az osztály szintű mérőszámok esetében a foltokat kategóriájuk alapján osztályozzuk és vizsgáljuk. Táj szintű mérőszámokkal az egész tájat vizsgáljuk.

Táj geometriai adatok (folt, mátrix, összekötő elemek) mérése pl. a tájfoltok közötti távolság elemzése; ennek vizsgálata azért fontos, mert két táj ökológiai folt között növekvő távolsággal nő az áldozattá válás valószínűsége. A folt nagyság alsó határát fajspecifikusan határozhatjuk meg, mivel ez a populációk stabil létehez, fejlődéséhez szükséges minimális nagyságot adja meg. A területek nagyságának átlagát, móduszát, mediánját, a szóródás mérőszámait (variancia, szórás) számíthatjuk. A területek átlaga szolgál a legkevesebb információval; a medián jó képet ad a foltok terület-, és kerületviszonyairól. Ezeket a vizsgálatokat megvalósíthatjuk a GRASS GIS alapfunkcióinak segítségével, valamint a kapott adatokat feldolgozhatjuk statisztikai elemzésre szolgáló programmal.

Az élőegyüttesek stabilitása a külső hatásokkal szemben mutatott ellenállóképességét adja meg. Ha tudjuk, hogy a foltok milyen hosszú határfelülettel érintkeznek egymással, megadhatjuk, hogy külső hatás benyomulásának milyen hosszú határon van lehetősége. A terület/kerület hányadosa megmutatja, hogy mennyire sérülékeny az adott folt: kevésbé sérülékeny az élőhely, ha rövidebb a határa (ökogeográfiai stabilitási szám) (CSORBA P. et al. 2006). A tájfelszabdaltsági index (landscape dissection index) a folt nagyság, foltkerület és az egész vizsgált terület nagysága közti viszony kifejezése. Ez a foltok élsűrűségének mérőszáma, mellyel összehasonlítható a tájak felszabdaltsága. Minél nagyobb ez az érték, annál felszabdaltabb a táj. A foltok szegélyhossza befolyásolja, hogy a külső tényezők milyen mértékben hatnak az adott folt életére. A határ típusa (éles, simított) is befolyásolja ezt a hatást. Az ökológiai folyosók felmérése, vizsgálata is fontos lehet, ezek foltok közötti keskeny, hosszú összeköttetések (CSORBA P. et al. 2006, BATES, F. S. – HARRIS, S. 2009, MICHEL, N. et al. 2006, SULLIVAN, T. P. et al. 2012). A említett területi és kerületi adatok, magterületre vonatkozó adatok számítása egyszerűen megoldható az általunk választott térinformatikai program segítségével.

Mérhetjük a területhasználati kategória foltok elszigeteltségi indexét, és azt, hogy mekkora ezen foltok más foltokkal való kapcsolata, összeköttetése (NIKOLAKAKI, P. 2004, VIEIRA, M. V. et al. 2009). A mezőgazdaság erősödése, a túlevelő erdők elterjedése, városi terjeszkedés mind-mind a fragmentáció növekedéséhez vezet. Az általunk használt nyílt forrású térinformatikai eszközökkel ezeket a táj ökológiai vizsgálatokat elvégezhetjük: a digitalizálási munkákat, a térképekhez az adattáblák létrehozását; megállapíthatjuk a területhasználati kategóriák százalékos arányát, és így a területhasználat változását is megvizsgálhatjuk az egyes időintervallumokon. Ennek vizsgálata során megállapíthatjuk a változás egyes faktorait: pl. mezőgazdaság intenzitásának növekedése, autópálya-építés. Ezen kívül használhatunk adatformátumok közötti konverziót (raszter-vektor, vektor-raszter), amellyel egységesen használhatjuk a térképeket, akár mi digitalizáltuk, akár más forrásból származnak. A vizsgálatokat a gyöngybagoly vadászterületén szeretnénk elvégezni, ehhez hasznos eszköz lehet számunkra a pufferezona-generálás. Szükségünk lehet raszteres térképek újraosztályozására, területfoltok méretének és kerületének megállapítására, táj ökológiai indexek számításához a GRASS r.li moduljára. Azok a mérések, vizsgálatok, amelyek nem végezhetőek el egyszerűen a program alapfunkcióival, megvalósíthatóak azok kombinációival.

A VIZSGÁLAT CÉLJA

A munkánk legfontosabb célja egy olyan eszközkészlet alapjainak megalkotása, amely a rendelkezésre álló térbeli adatok feldolgozására alkalmas és segítségével automatizált módon számíthatóak a táj jellemzői. Ezen kívül lényeges megemlíteni, hogy a kutatáshoz nyílt forrású térinformatikai rendszert használunk. A módszer egyaránt alkalmas hazai és nemzetközi adatok együttes feldolgozására, azok összehasonlítására.

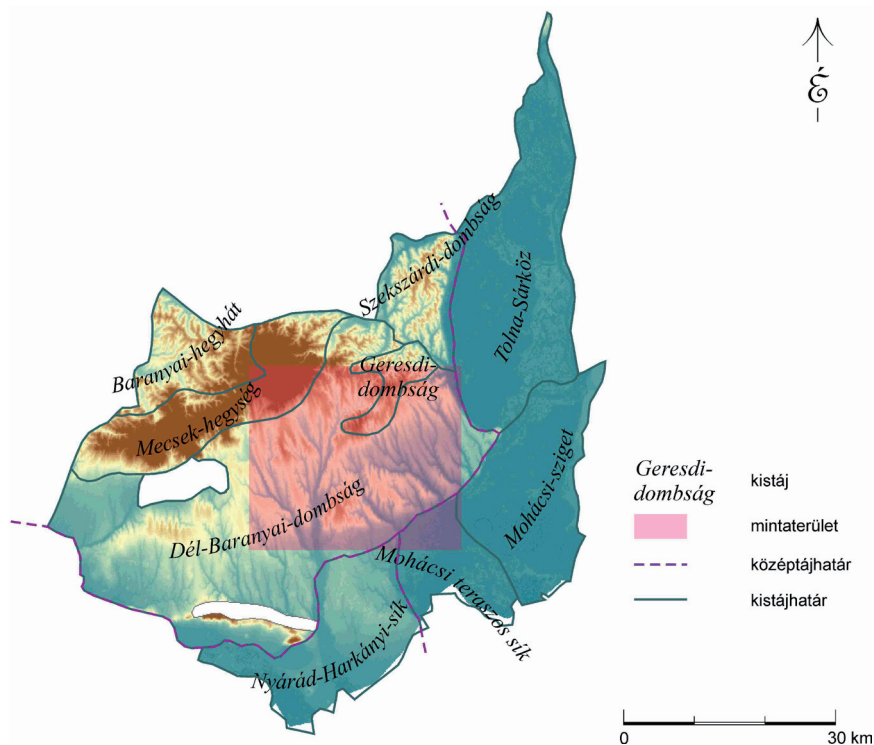
KUTATÁSI MÓDSZEREK

Adatgyűjtés

A mintaterületet aszerint választottuk ki, hogy milyen térképek állnak jelenleg rendelkezésre, és mely településekre rendelkezünk bagolyköpet adatokkal. A kiválasztott területet az 1. ábra szemlélteti. A mintaterületet 25 darab, a 14 szelvényszámú 1:100 000 méretarányú Egységes Országos Térképrendszerű (EOTR) térképszelvényekből levezetett 1:10 000-es topográfiai térkép fedi le. A vizsgálati terület nagysága 600 km², határainak EOV koordinátái: 96000 (É), 76000 (D), 594000 (Ny) és 624000 (K).

A kutatáshoz használt térképeket GRASS 6.4.0 térinformatikai program segítségével digitalizáltuk a papír alapú, szkennelt, majd georeferált térképek alapján, minél pontosabban követve az EOTR szelvények területhasználati határait. A térképek három időintervallumra készültek el, hogy a kisemlős-fauna összetételének változását a tájhasználat változásának függvényében tudjuk vizsgálni. Ezek az intervallumok: 1985-1990, 1991-2000 és 2001-2010, melyet a PTE Biológiai Intézete határozott meg. Az adatok az úthálózatra, növényborítottságra, területhasználatra, vízrajzra és domborzatra vonatkoznak.

1. ábra: A mintaterület kistájai / Figure 1: The microregions of the sample area



Forrás: BARCZI A. et al. 2001 nyomán saját ábra / Source: after BARCZI A. et al. 2001; original figure

Az általunk digitalizálással előállított rétegek az 1985 és 1990 közötti intervallumra a területhasználat és az úthálózat. A területhasználat adattáblájában a felszínborítási kategóriák szerepelnek, az úthálózat adattáblájában az út rangja, mivel kisémlősök szempontjából nem mindegy, hogy autópályáról, vagy erdei ösvényről van szó, hiszen erdei ösvényen viszonylag akadálymentesen “átkelnek”. Az 1990-2000 és 2000-2010-es intervallumokra Corine Land Cover 1990 és 2006-ot⁴ használunk. Ezen kívül felhasználjuk a bagolyköpetek gyűjtési helyét ponttérkép formájában. Erre azért van szükség, mert a gyöngybagoly vadászterülete általában 2 km sugarú kör, így ezek alapján készíthetjük el a pufferezónákat. A CLC térképek tájökölógiai felhasználásához figyelembe vesszük SZABÓ SZ. (2010) kutatását, melyben osztályszintű tájmetriai paraméterek alapján hasonlította össze a CLC2000 és CLC50 adatbázisokat. Vizsgálati eredményei szerint a CLC2000 felhasználását kisebb léptékű regionális vizsgálatoknál javasolja, míg a kistáj-szintű vizsgálatokhoz inkább a CLC50 adatbázist.

Az adatfeldolgozás eszközei

A műveletek automatizálására bash shell scripteket készítünk, amelyek Linux és GRASS utasításokat tartalmazó fájlok, így a script futása során végrehajtásra kerülnek. A scriptek menetének főbb részei: a bemeneti állományok megadása, az indexek kiszámolása, az adatok exportálása (szöveges állomány és tematikus térkép), és ezen adatok átadása egy statisztikai programnak, mivel a GRASS csak korlátozottan alkalmas statisztikai elemzések elvégzésére, grafikonok készítésére. Az r.le programokat is e célból hozta létre BAKER, W. L. és CAI, Y. 1992-ben éppen azért, hogy tájökölógiai indexek számítására alkalmas modul álljon rendelkezésre a GRASS GIS programban. A parancs neve r.le, amely a raster landscape ecological (spatial analysis package) rövidítése. Az r.le programok képesek raszteres térképek vizsgálatára, ha azok értékei numerikus adatok. Számításai az alakra, méretre, mennyiségre, eloszlásra vonatkoznak. A kimeneti adatok egy értéket adnak a foltra vonatkozóan. Adattáblák készítésére is lehetőség van meghatározott attribútum alapján, azonban nem lehetséges grafikonok és statisztikai elemzések készítése a programokkal⁵. Az r.li programok a korábbi r.le programokon (BAKER, W. L. és CAI, Y. 1992) alapulnak (NETELER, M. és MITASOVA, H. 2008). A kimeneti adatok hasonlóan számértékek, amelyek az adott foltot jellemzik. Az r.li programcsomag a tájszerkezet vizsgálatra alkalmas eszközkészlet. Célja helyettesíteni az r.le modulokat. Minden olyan raszteres térkép kezelésére alkalmas, amelynek cellaértéke numerikus adat⁶.

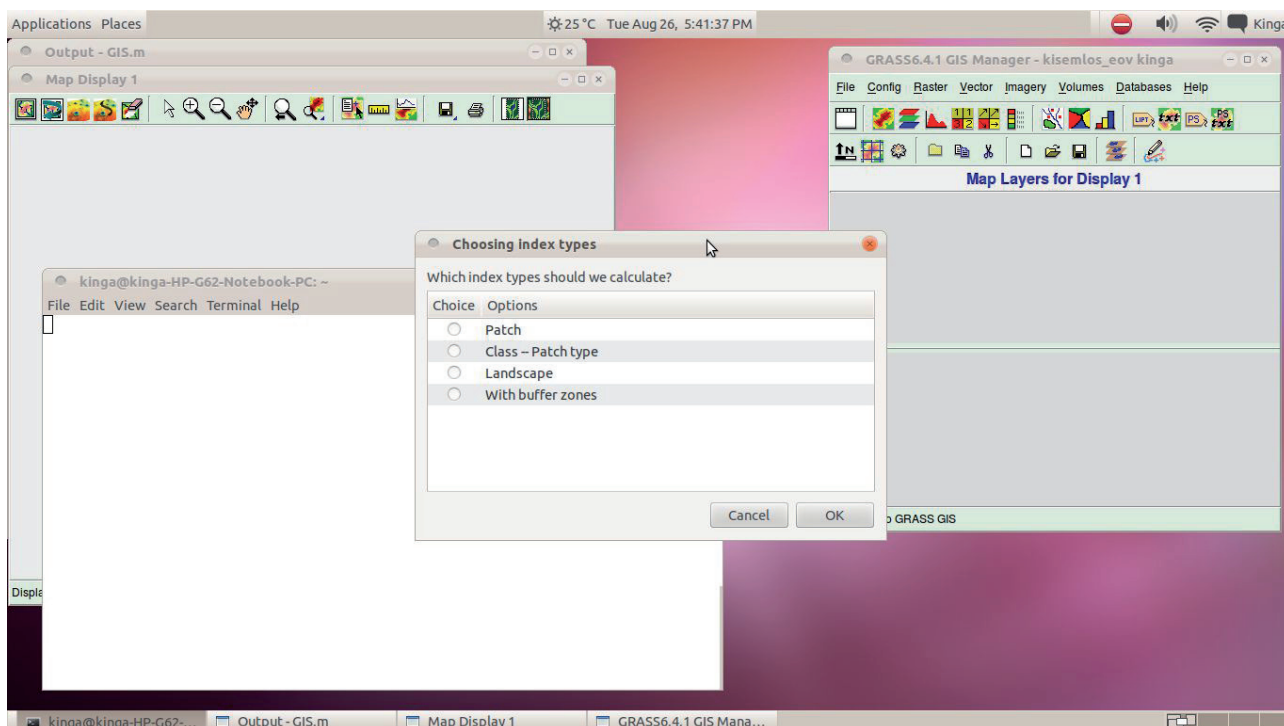
Indexeket folt-, foltosztály- és tájszinten számítunk, ezt a script indulásakor lehet kiválasztani (2. ábra). Itt választható olyan lehetőség, amely ismert bagolyköpet-gyűjtési helyekre vonatkozó adatokat számít. Ezt úgy teszi meg, hogy egy pufferezónát generál, majd ennek a zónának a területhasználati foltjait használja fel az indexek számítására. Az egyes foltok adatainak összehasonlítása úgy történik, hogy ezeket egy adattáblába írjuk script segítségével; ez után az összehasonlítás könnyen megoldható. Az osztályszintű indexek számításához egyes területhasználati kategóriákat használunk, melyek az eredeti térképről leválogatott kategóriák.

⁴ <http://www.eea.europa.eu/legal/copyright>

⁵ http://grass.osgeo.org/gdp/landscape/r_le_manual5.pdf

⁶ <http://grass.osgeo.org/grass64/manuals/r.li.html>

2. ábra: A script indításakor kiválasztható kategóriák / Figure 2: The selectable categories as the script starts



Forrás: Saját ábra / Source: original figure

A tájszintű indexeket össze kívánjuk hasonlítani az egyes időintervallumokon, melyet a fent leírt módszerrel teszünk meg, tehát ezeket az adatokat is beírjuk egy adattáblába. A számítások kimeneti állományai az adattáblák, melyekben összehasonlításra alkalmas adatok találhatóak, valamint tematikus térképek. Mivel korábban említettük, hogy a GRASS csak korlátozottan képes statisztikai elemzések készítésére, ezért erre a célra a szintén szabad felhasználású gnuplot⁷-ot használjuk. A kialakított munkamenet folyamatosan bővíthető, újabb indexeket, statisztikai számításokat adhatunk hozzá.

EREDMÉNYEK

A területhasználati kategóriák egyeztetése

Fontos volt az egyes időintervallumokra a térképek kategóriáinak és felbontásának egyeztetése; hasonló kategóriák használata az egyes indexek esetében értelmezhetőbb eredményt ad. Ezek alapján úgy gondoljuk, hogy az összehasonlítás a kategóriák egyeztetése után lehetséges; mindemellett összehasonlítható az általunk digitalizált térkép kis és nagy felbontáson, így következtethetünk arra is, hogy a felbontás növelése, illetve csökkentése mennyiben befolyásolja az eredményeket. A térképek kategóriáinak táblázatos összefoglalása az *1. és 2. mellékletben* látható.

A kiválasztott indexek

A használandó indexek kiválasztásához több szempontot is figyelembe vettünk. Egyrészt – mint ahogy fent említettük – korábbi kutatásokra támaszkodtunk, másrészt figyelembe vettük, hogy a

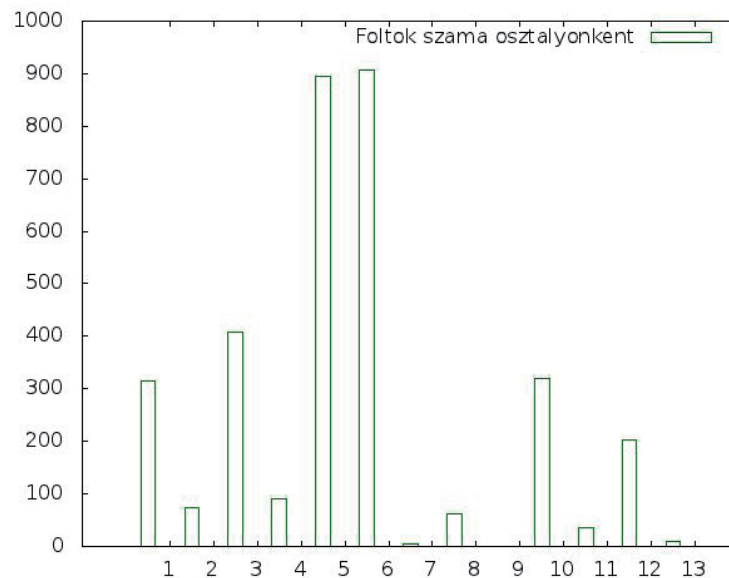
⁷ <http://www.gnuplot.info/>

Biológiai Intézet kutatásához mely indexekre lesz szükség. Továbbá fontos megemlíteni, hogy az elkészíteni kívánt scriptek bármikor bővíthetők újabb indexekkel.

A tájökológiában sok tájindex ugyanazt az információt hordozza: pl. diversity index és evenness index; mean patch density, mean shape index és fractal dimension index. Ahhoz, hogy a redundanciát elkerüljük, előbb ki kell szűrni a hasonló, vagy azonos indexeket a munkamenet kialakítása előtt (LIDING, CH. et al. 2008).

A területen található foltok száma (NP – Number of Patches) a legegyszerűbben meghatározható mérőszám (3. ábra). Ezt számíthatjuk táj szinten, tehát az összes folt számát adjuk meg, vagy osztály szinten, mely az egyes folt típusok foltszámát adja meg. A foltszám a mérőszámok elengedhetetlen alapja, mely a mozaikosság, fragmentáltság mérésére szolgál (SZABÓ SZ. 2009). Ezt az indexet az r.li modul segítségével számoljuk ki.

3. ábra: Foltok száma osztályonként (x tengely: osztályok, lásd 2. melléklet; y tengely: foltszám) /
Figure 3: Patch Number by class (x axis: classes, see appendix 2.; y axis: patch number)



Forrás: saját ábra / Source: original figure

2. táblázat: A területhasználati kategóriák területe km²-ben az egyes időintervallumokon /
Table 2: Area of landuse categories in each time intervals (km²)

	1985-90 (10 m)	1985-90 (100 m)	1991-2000 (100 m)	2001-2010 (100 m)
1	16,99	16,62	15,78	16,78
2	333,04	332,57	351,49	353,2
3	15,92	15,63	13,87	14,27
4	9,12	8,97	2,63	3,66
5	47,47	47,19	44,39	37,26
6	145,27	146,81	150,13	151,31
7	0,2	0,18	3,31	2,77
8	4,05	3,92	3,93	4,1
10	12,21	12,31	0	0
11	4,66	4,65	12,44	14,32
12	9,86	9,85	0	0
13	1,12	1,16	2	2,33
NoData	5,1	5,15	5,01	5,01

Forrás: Saját táblázat / Source: original table

A táj mintázatát jól lehet jellemezni a foltok nagyságára vonatkozó adatokkal (2. táblázat). Ennek ökológiai jelentőségét az adja, hogy minden faj populációjának léteéhez szükséges egy bizonyos nagyságú tér. A terület nagyságának átlaga kevesebb információval szolgál, mint annak módusza (leggyakoribb értéke), vagy mediánja (az az érték, amelytől ugyanannyi kisebb és nagyobb érték van; CSORBA P. et al. 2006). A foltok területi adataiból megállapítható az egyes területhasználati foltok aránya, mely alapján összehasonlíthatóak az egyes időintervallumok tájhasználatának jellemzői. Valamint a terület/kerület hányadosának megállapítása az ott lezajló ökológiai folyamatok miatt fontos.

Megállapítható osztályszinten a foltok területe (CA - class area), ennek százalékban kifejezett mérőszáma (Percentage of Landscape) relatív mérőszám, mely összehasonlításra alkalmasabb. A foltok sűrűsége (PD - patch density) megadja a foltok számát km^2 -enként, így a fragmentációt mutatja (STEIGNER, S. és J. HAY, G. 2009). A vizsgálati egység legnagyobb foltjának és teljes területnek a hányadosát (LPI – largest patch index) százalékban adjuk meg (SZABÓ SZ. 2009).

A folt kerülete azok teljes határát jelenti, mely önmagában nem szolgáltat jelentős információt. Azonban a terület/kerület hányadosa a foltok sérülékenységéről ad információt (CSORBA P. et al. 2006). Megállapítható a határsűrűség, szegélyszűrűség (m/ha , km/km^2) (ED – edge density) is, mely a terület fragmentációjáról nyújt információt; minél kompaktabb a terület, az ED annál alacsonyabb (STEIGNER, S. és J. HAY, G. 2009, SZABÓ SZ. 2009).

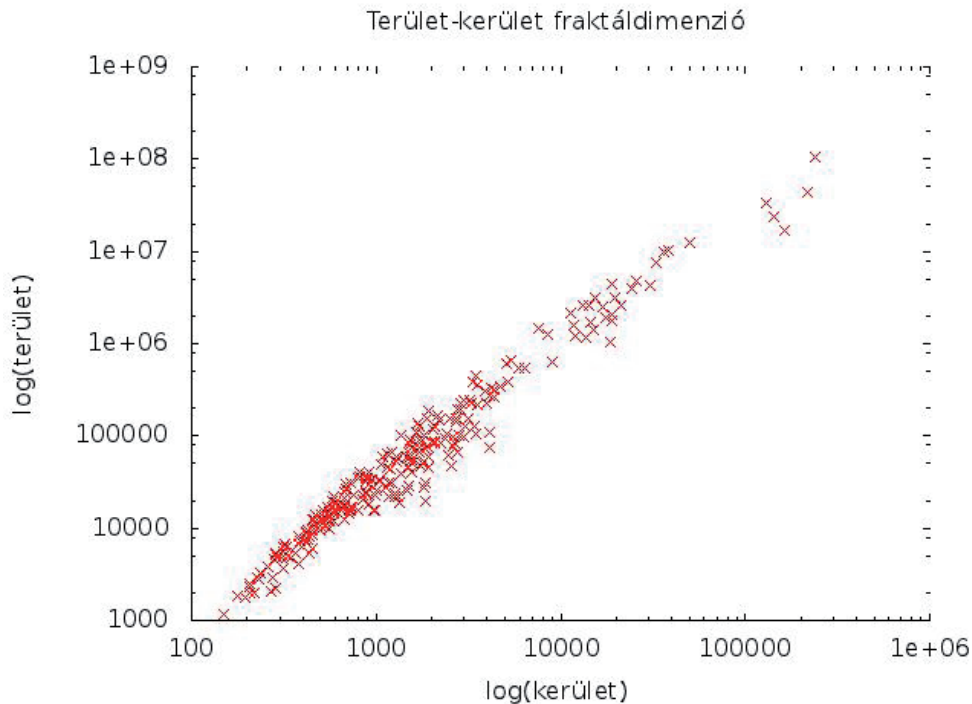
A kerület/terület aránya a folt kompaktságát mutatja meg (PARA – Perimeter-Area Ratio). A foltok alakindexe (SHAPE - Shape Index) a folt geometriájának komplexitását fejezi ki, amelynek alapja, hogy egy ugyanakkora területű kör, vagy négyzet kerületével osztjuk a folt kerületét. A megadott terület-kerület arány (pl. kör, vagy négyzet) shape indexe 1, így minden más folt shape indexe 1-nél nagyobb lesz, mivel bonyolultabb geometriával rendelkezik (SZABÓ SZ. 2009).

A magterületek jellemzőinek számítása azért fontos a tájökológiában, mert a fajok számára különböző méretű szegélyzőna hatása lehet zavaró. A magterületek alapvető jellemzője a terület (CORE – Core Area) és a magterületek száma (Number of Core Areas), amely nem egyezik meg a foltok számával (4. ábra). A magterületek nagysága kifejezhető százalékos formában (CAI: Core Area Index; SZABÓ SZ. 2009). Az indexeket a GRASS r.le és r.li moduljai segítségével számoljuk ki; amelyek számítása ezekkel nem lehetséges, a GRASS más funkcióinak felhasználásával végezzük el. Ilyen például a foltok elszigeteltségi indexe, melyhez figyelembe vesszük az úthalózatot, a folt és a magterület méretét, a foltkategóriák alkalmasságát és a legközelebbi hasonló folt távolságát.

A kerület-terület fraktáldimenzió (PAFRAC) foltok egy csoportjára vonatkozó adat, mely osztály vagy tájszinten is megadható. A kerület és a terület kapcsolatát állapítja meg a területen. Ehhez szükséges a foltok területének és kerületének megállapítása. Grafikon készítéséhez az x tengely mutatja az adott folt kerületét, az y tengely a területét. Elkészítéséhez logaritmikus skála ajánlott, mely a fizikai mennyiséget mutatja úgy, hogy a tengelyek közei az erősséghez igazodnak és nem lineárisak. Lineáris skála esetén az alacsony értékek nem megfelelően, a nagy értékek pedig felesleges részletességgel láthatóak. A logaritmikus skálán való ábrázolás az arányokat szemléletesen fejezi ki, valamint közelebb hozza az értékeket egymáshoz; nem az értékek nagyságára, hanem arányára koncentrál (4. ábra). Egy táj terület-kerület fraktáldimenziója a foltalak-komplexitást adja, leírja az összefüggést a folt területe és kerülete között, és hogy a foltkerület hogyan nő területegység növekedésével. Például ha a kis és

nagy foltok is egyszerű geometriai szerkezettel rendelkeznek, akkor a PAFRAC viszonylag alacsony lesz. Ez azt mutatja, hogy a foltok területének növekedésével a kerület lassan növekszik. Például ha a kis és nagy foltoknak komplex alakjuk van, akkor a PAFRAC magasabb érték, a foltkerület gyorsabban növekszik a foltterülettel.⁸

4. ábra: A terület-kerület fraktáldimenzió a 2. kategória (szántók) foltjaival számítva /
Figure 4: The area-perimeter fractal dimension for the class number 2 (crops)



Forrás: Saját ábra / Source: original figure

ÖSSZEFOGLALÁS

A hatalmas mennyiségű, más módszerekkel nem kezelhető térbeli adat megköveteli térinformatikai módszerek alkalmazását ökológiai kutatásokban. Ez a későbbiekben lehetővé teszi, hogy a CEEPUS programban résztvevő partnerek adataikat nagyobb térléptékű elemzésekhez integrálják, amely biogeográfiai, tájökológiai és természetvédelmi szempontból is hasznos. Lényeges, hogy biztosan integrálható, mert a partnerországok hasonló módon gyűjtik adataikat. Fontos a térinformatikai elemzés scriptekkel történő automatizálásának megvalósítása. Tágabb értelemben a felhasznált módszerekkel vizsgálhatóvá válik a kisemlősök összetételében észrevehető változás hátterének vizsgálata.

Tájökológiai megközelítésben várható eredmény a kiválasztott mintaterületen kapott hosszú távú kisemlős adatok elemzésének segítése, amelyben három időintervallum adatait hasonlítjuk össze a tájhasználat változásának függvényében. Ez példaértékű lehet a Magyarországon nagy hagyományokkal rendelkező bagolyköpet-vizsgálatokban, mivel az ilyen időléptékű, rendszeres köpetgyűjtéseken alapuló adatok tájszintű értékelése a hazai kisemlőskutatásban nem jellemző.

⁸ http://www.umass.edu/landeco/teaching/landscape_ecology/schedule/chapter9_metrics.pdf

Kiemelnénk, hogy a kutatás fontos elemét képezik a nyílt forrású térinformatikai rendszerek, és azok felhasználhatósága, eszközkészlete, melyek lehetővé teszik az ökológiai térképezést és elemzéseket. Az ökológiai elemzés és térképezés területén felmerülő problémák megoldására a GRASS GIS rendelkezik megfelelő eszközökkel, tehát az elvárásokat teljes mértékben kielégíti. Összességében elmondható, hogy az open source GIS alkalmazások jó alternatívát kínálnak tájökológiai vizsgálatok kutatásához, és minden adatformátumhoz (vektor, raszter) találhatunk eszközöket. Az olyan módszerek, amelyek nem megvalósíthatóak egy lépésben, egyszerűen a programmal, több lépésben automatizált módon valósíthatjuk meg a scriptek segítségével. Ezen kívül bármikor bővíthető újabb számításokkal, indexekkel. Ha az eszközkészlet elkészült, bárhol használható; egy ingyenes Linux operációs rendszerre és egy GRASS GIS-re van szükségünk a futtatásához.

KÖSZÖNETNYILVÁNÍTÁS

A kutatás a TÁMOP 4.2.4.A/2-11-1-2012-0001 azonosító számú „Nemzeti Kiválóság Program – Hazai hallgatói, illetve kutatói személyi támogatást biztosító rendszer kidolgozása és működtetése konvergencia program” című kiemelt projekt keretében zajlott. A projekt az Európai Unió támogatásával, az Európai Szociális Alap társfinanszírozásával valósul meg.

MELLÉKLET

1. melléklet: A CLC kategóriák és az abból újraosztályozott kategóriák /
 Appendix 1: CLC categories and the new classes after reclassification

CLC kategóriák	kategória neve	újracsztályozott CLC kategóriák	újracsztályozás utáni név
1.1.2.	Nem-összefüggő település szerkezet	1	Lakott terület
1.2.1.	Ipari vagy kereskedelmi területek	13	Ipari terület
1.3.1.	Nyersanyag kitermelés	13	Ipari terület
1.4.2.	Sport-, szabadidő-és üdülő területek	13	Ipari terület
2.1.1.	Nem-öntözött szántóföldek	2	Szántó
2.2.1.	Szőlők	3	Szőlők
2.2.2.	Gyümölcsösök, bogyósok	4	Gyümölcsös
2.3.1.	Rét / legelő	5	Füves terület
2.4.2.	Komplex művelési szerkezet	5	Füves terület
2.4.3.	Elsődlegesen mezőgazdasági területek jelentős természetes növényzettel	2	Szántó
3.1.1.	Lomblevelű erdők	6	Erdő
3.1.3.	Vegyes erdők	6	Erdő
3.2.1.	Természetes gyepek, természetközeli rétek	5	Füves terület
3.2.4.	Átmeneti erdős-cserjés területek	11	Bozót
4.1.1.	Szárazföldi mocsarak	7	Vizenyős terület
5.1.1.	Folyóvizek, vízi utak	8	Víz
5.1.2.	Állóvizek	8	Víz

Forrás: saját táblázat / Source: original table

2. melléklet: Az EOTR szelvények alapján digitalizált térkép kategóriái /
Appendix 2: The categories of the digitized EOTR maps

EOTR szelvények kategóriái	kategória neve	EOTR categories	Category name
1	Lakott terület	1	Urban
2	Szántó	2	Arable
3	Szőlők	3	Vineyards
4	Gyümölcsös	4	Orchard
5	Füves terület	5	Grassland
6	Erdő	6	Forest
7	Vizenyős terület	7	Wetland
8	Víz	8	Water
10	Veteményes	10	Vegetable garden
11	Bozót	11	Scrub
12	Sás/nád	12	Sedge
13	Ipari terület	13	Industrial

Forrás: Saját táblázat / Source: original table

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BAKER, W. L. ÉS CAI, Y. 1992. The r.le programs for multiscale analysis of landscape structure using the GRASS geographical information system. In: *Landscape Ecology* vol. 7 no. 4 pp 291–302 (1992)
- BATES, F. S. – HARRIS, S. 2009: Does hedgerow on organic farms benefit small mammal populations? In: *Agriculture, Ecosystems and Environment* 129 (2009) 124-130.
- BARCZI A. – LÓCZY D. – PENKSZA K. 2001: Mecsek és Tolna-Baranyai-dombvidék – Környezetvédelmi és Környezetgazdálkodási Felsőoktatásért Alapítvány, Gödöllő, 2001.
- CSORBA P. – SZABÓ SZ. – CSORBA K. 2006: Tájmetriai adatok tájökölógiai célú felhasználása. In: *Földrajzi tanulmányok Dr. Lóki József tiszteletére*. Debrecen, 24-34.
- LA PEÑA, M. – BUTET, A. – DELETTRE, Y. – PAILLAT, G. – MORANT, P. – LE DU, L. – BUREL, F. 2003: Response of the small mammal community to changes in western French agricultural landscapes. In: *Landscape Ecology* 18. 265-278.
- LIDING, CH., YANG, L., YIHE, L., XIAOMING, F., BOJIE, F. 2008. Pattern analysis in landscape ecology: progress, challenges and outlook. In: *Acta Ecologica Sinica*, 2008, 28(11), 5521–5531.

- MICHEL, N. – BUREL, F. – BUTET, A. 2006: How does landscape use influence small mammal diversity, abundance and biomass in hedgerow networks of farming landscapes? In: *Acta Oecologica* 30 (2006) 11-20.
- NETELER, M. – MITASOVA, H. 2008. Open Source GIS: A GRASS GIS Approach. Springer, New York. pp. 153–166.
- NIKOLAKAKI, P. 2004: A GIS site-selection process for habitat creation: estimating connectivity of habitat patches. In: *Landscape and Urban Planning* 68 (2004) 77-94.
- STEIGNER, S. – J. HAY, G. 2009: Free and open source geographic information tools for landscape ecology. In: *Ecological Informatics* 4 (2009) 183-195.
- SULLIVAN, T. P. – SULLIVAN, D. S. – THISTLEWOOD, H. M. A. 2012: Abundance and diversity of small mammals in response to various linear habitats in semi-arid agricultural landscapes. In: *Journal of Arid Enviroments* 83 (2012) 54-61.
- SZABÓ SZ. 2009. Tájmetriai mérőszámok alkalmazási lehetőségeinek vizsgálata tájanalízisben. Habilitációs értekezés. Debreceni Egyetem, 2009. 107 p.
- SZABÓ SZ. 2010. A CLC2000 és CLC50 adatbázisok összehasonlítása tájmetriai módszerekkel. In: *Tájökológiai Lapok* 8 (1): 13-23 (2010) pp. 13–23.
- SZEMÁN I. 2012: Comparison of the most popular open-source GIS software in the field of landscape ecology. In: *AGD Landscape & Environment* 6 (2) 2012. 76-92.
- VIEIRA, M. V. – OLIFIERS, N. – DELCIELLOS, A. C. – ANTUNES, V. Z. – BERNARDO, L. R. – GRELLE, C. E. V. – CERQUEIRA, R. 2009: Land use vs. fragment size and isolation as determinants of small mammal composition and richness in Atlantic Forest remnants. In: *Biological Conservation* 142 (2009) 1191-1200.
- WANG, W-C. – YANG, J-L. – LIN, Y-Y. 2008: Open-source versus proprietary GIS on landscape metrics calculation: A case study. Proceedings of the academic track of the 2008 Free and Open Source Software for Geospatial (FOSS4G) Conference and GISSA Conference, Cape Town, South Africa, pp. 41-45.
- ZARAGOZÍ, B. – BELDA, A. – LINARES, J. – MARTÍNEZ-PÉREZ, J. E. – NAVARRO, J. T. – ESPARZA, J. 2012. A free and open source programming library for landscape metrics calculations. In: *Environmental Modelling & Software* 31 (2012) 131–140.

INTERNETES HIVATKOZÁSOK

<http://grass.osgeo.org/>

http://grass.osgeo.org/gdp/landscape/r_le_manual5.pdf

<http://www.gnuplot.info/>

<http://srtm.csi.cgiar.org/>

<http://www.eea.europa.eu/legal/copyright>

<http://grass.osgeo.org/grass64/manuals/r.li.html>

http://www.umass.edu/landeco/teaching/landscape_ecology/schedule/chapter9_metrics.pdf



ANDREA SZEGEDI ARANYOSSYÉ

THE IDENTITY OF THE INHABITANTS OF THE KALININGRAD OBLAST

ABSTRACT

The Kaliningrad Oblast – geopolitically speaking – is one of the most exciting regions of Russia. Indigenous people of the territory were Baltic tribes of Lithuanians and Prussians. Their language, traditions and religion differed from that of the Slavic peoples surrounding them. By the 17th century indigenous Prussian people were partially eradicated or assimilated by their conquerors. However, in a most unique way in history, the winners took the names of the defeated and the new kingdom was named after the Prussians. East Prussia used to be a multinational territory while the ratio of German population always exceeded 90%. At the end of the 1940's the ethnic composition of the population changed radically by the annexation of northern East Prussia to the Soviet Union, in line with the decision of the Allies following World War II. The whole population of a region was replaced completely in a very short period of time. Soviet settlers had to build a new life based on a foreign culture. This way the Kaliningrad Oblast became a Russian region with a long, German history in Europe. All this obviously has an imprint on the identity of the population.

Keywords: Russia, Kaliningrad oblast, identity of the inhabitants

INTRODUCTION

Following the disintegration of the Soviet Union and the joining of the Schengen agreement by surrounding countries of EU and NATO, a whole new situation developed in the Kaliningrad Oblast. This, ideally, could act as the token of development for the region. Cooperation with surrounding countries had become a key element for the most militarized region of the Soviet Union until 1991. In the geopolitical situation that developed after 1991, the Kaliningrad Oblast had several problems to fight that reached back to its exclave situation. The most important of these were:

- The question of separatism
- Demographical situation
- Free movement of people and goods
- Economic situation
- Agricultural situation
- Labour market and social situation
- Energy supply
- Environment protection
- Security Policy

Moscow gives far less of its attention than would be needed when it comes to the solution of economic and social problems of the exclave. Nevertheless it reacts with sensitivity to every suggestion in connection with the affiliations and identity of the territory and its inhabitants. Russia has not had any experience so far about an exclave that fits into the legal, cultural and economic environment of the „west”. This partly explains the worry of the government officials and journalists in Moscow about a possible separatist endeavour.

The Kaliningrad Oblast is the smallest and the westernmost administrative division of Russia (Oblast), which now borders Poland in the south, Lithuania in the north and east and is lapped by the Baltic Sea (Fig.1). Following World War II, the northern part of former East Prussia was annexed to the Soviet Union according to the decision of the Allies.

In the history of post World War II Soviet Union one of the most monumental episodes was the repopulation of former East Prussia with Soviet inhabitants. Until 1991 the history of the eviction of Germans and the settling of Soviet inhabitants was a forbidden topic. The archival documents were inaccessible, the first studies were allowed to be published only in the mid 90's. Following the dissolution of the Soviet Union, parallel to the social and economical changes, significant changes took place in the academic life, too. The fundamental change in the paradigm of historiography fits into this process (BEBESI, 2013). Part of this process was the fact that the archival documents dealing with the eviction of Germans and the settlement of Soviet inhabitants became accessible and researchers were allowed to publish in this topic.

Figure 1: The Kaliningrad Oblast



Source: <http://suffragio.org/>

The aim of this study is to shortly present the population affairs of the Kaliningrad district and the change in the composition and population numbers of the oblast. The study shows how radical opinions in the press differ from the results of the wide, scientific research done into the topic of separatism.

RESEARCH METHODS

This study is based on processing studies, articles and literature of national and international research into the topic. The examination of the special geopolitical situation of the Kaliningrad Oblast is immensely exciting from both a theoretical and practical point of view. Systematic research into the history of the oblast began only in 1978, although real breakthrough happened in 1991 with the opening of the Russian archives to the researchers. Literature about the situation of the oblast is very little in Hungarian. KOMÁROMI S. (2005) published a study in Hungarian about the population of the Kaliningrad district. Problems arising from its exclave situation are presented in this study based on the works of MITE V. (2002) and NAUMKIN S. (2004). The most comprehensive geographical analysis of the oblast is by ОПЛЕHEК В. В. (2008), whose work is referred to in my study. Deportation of the German population and the settlement of Soviet people is discussed in great detail by КРЕТИНИН Г. В. (2002). He was the first person to gain access to the documents in the Russian archives and to elaborate on them. The Department of History at Kant University in Kaliningrad put together a sociological research with the leadership of АЛИМПИЕВА А. В. in 2008, in the framework of which they examined the sociological identity of the oblast and compared it with the identity of the Pskov Oblast that showed a lot of similarities in many ways. The results of the research indicated and highlighted a possible separatist endeavour and the reasons behind it.

The population composition of East Prussia before World War II.

East Prussia used to be a multinational territory but at the same time the ratio of German population always exceeded 90%. After the occupation of Prussian lands, the Teutonic Order began the repopulation of Germans that arrived from Lübeck, Lower Saxony, Lower Franconia, Mecklenburg and Pomerania. The descendants of these settlers made up the majority of East Prussia's population. The indigenous tribes were crowded out to the borderland and by the 18th century many of them disappeared as ethnic groups. Apart from Germans, Polacks, Lithuanians, immigrant Huguenot French, Estonians, Italians, Austrians, Swiss and Russians populated East Prussia. Despite the many ethnicities living there, the capital of East Prussia, Königsberg, was considered the most German town (ПРЖЕЗДОМСКИЙ, 2006).

At the end of the 1940's the ethnic composition of the population changed radically by the fact that the northern part of East Prussia was annexed to the Soviet Union according to the decision of the Allies following World War II.

Peopling the Soviet Kaliningrad territory

One of the most monumental episodes in the history of post World War II Soviet Union was the repopulation of former East Prussia with Soviet inhabitants. The whole population was replaced completely in a very short period of time.

The fate of East Prussia, „liberated” at a late phase of World War II belongs to the list of white spots of the 20th century history almost to this day. It is especially true for the northern part that was incorporated into the Russian Federation (SFSR) and for the historic city of Königsberg that was renamed as Kaliningrad. Among the first tasks of the area's sovietization was the replacement of inhabitants that fled on the approach of the Soviet army and to a smaller degree the replacement of the German, mainly country people that were evicted from the annexed areas. This task was to be solved by the organized relocation of people from the inner Russian lands. They needed to start from scratch, build on the empty lot of a once lively regional culture and a totally annulled folklore. All around the Soviet Union each district operated a relocation department as part of the regional administration but under the appropriate high authority of republics; the latter were held together by the main federal government relocation authority.

Their methods included the writing of so-called invitation letters to the people of Kaliningrad with the explanation of possibilities and local affairs somewhat rose-tinted, so when people arrived, they were often extremely deluded. Applicants were modestly awarded in cash and in nature. In spite of the above, shipments often failed: there were not enough applicants, some applicants changed their minds in the last minute. The kolkhoz leaders were not very eager either as workforce was needed locally and counterpropaganda was also at work: letters answered, rumours scaring people with poor conditions. In order to meet target-figures the authority offered some gratuity for the organisers on one hand, but on the other it soon accused them of sabotage.

The number of people to be sent sometimes did not quite add up on arrival as some people and their belongings got lost on the way. Public administration came up with stringent solutions like sending whole kolkhozes with police back-up (this usually meant choosing the least productive farming units).

The prototype of the „professional” settler appeared, one that would escape so that he could reapply and get hold of the advanced allowance again. The exhibition of documents of at least 15 recruitment regions proves the fact that the resettlement of the Kaliningrad area emptied after the war resulted in a 100,000 kolkhoz peasant, immigrant mass within a few years – with similar or individually different possibilities and circumstances that reflect on the mid-chapter of the Soviet regime (KOMÁROMI, 2005). The first regulation on mass relocation was signed by Stalin himself on 9 July 1946. Settlers were promised benefits such as free transportation of people and their belongings, cancellation of debts plus three tax free years, non-refundable financial support (1000 Rubels for the head of the family and 300 Rubels for all other family members), their own house with 0.5 acres of land for each family, favourable loans for building houses and buying livestock and the sale of certain products to settlers at a state-aided price.

The first settlers appeared as early as 1945. Three to four thousand people arrived monthly, some of them released and returned from fascist concentration camps. The first special railways wagons carrying Soviet settlers arrived in 1946. Altogether 58,762 people arrived until the end of the year.

The majority of the Soviet inhabitants who came from Russian or Belarusian territories (these were the areas most affected by Hitler’s occupation), were settled between 1946–1950. The settlers were mainly motivated by the possibility of having their own house or flat, and by being able to escape starvation. Kaliningrad was their only chance of survival. Apart from the areas mentioned above, one must not forget about the Ukraine, The Baltic States and Lithuania either, the latter acting as a sender area of great importance.

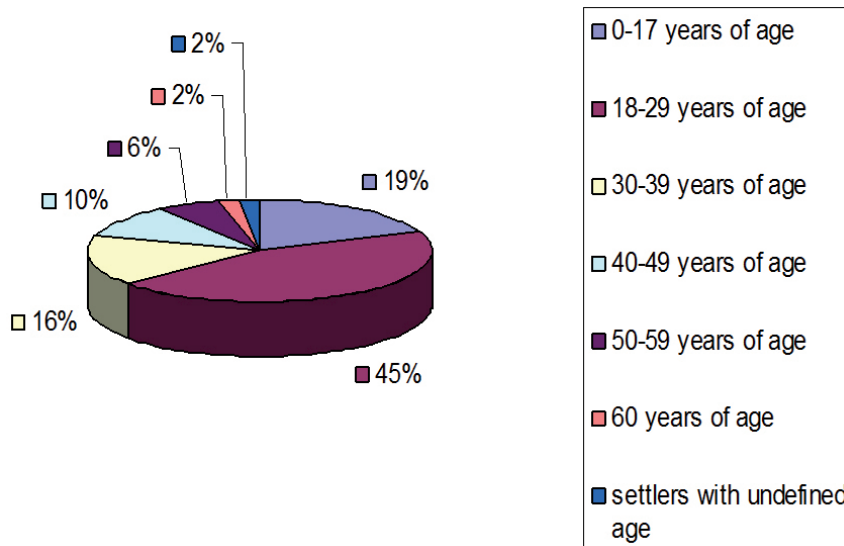
A significant part of the settlers (36%) decided not to stay in Kaliningrad although the Belarusians stayed in the biggest numbers. In total 21.5% of the settlers left Kaliningrad. A great number of Lithuanians decided to return to their original homes (65%), but almost the same percentage of settlers from Kazakhstan and Central–Asia left Kaliningrad. According to the available data we can track down what areas the settlers chose as their home. While the majority of the Lithuanian and Ukrainian inhabitants settled down in cities, mainly in city centres, the Russian and Belarusian settlers chose a place almost exclusively in villages.

In 5 districts of the 13 Kaliningrad Oblasts, where agriculture was dominant (Krasnoznamensky, Gusevski, Bagrationovsky, Nemanski, Chernyakhovsy), more than 50% of the settlers arrived from the Oblasts of Tambov, Ryazan and Yaroslavl. These settlers chose one specific district of a given Oblast. For example people from the Ryazan Oblast settled in Bagrationovsky district. In the four districts of Nestrerovsky, Ozyorsky, Polesky, Slavsky the composition of settlers by their origin was very mixed. The remaining districts were made up of inhabitants from 2–3 Oblasts.

The number of town and village inhabitants was almost equal, though significant differences showed in the time of settlement. In the beginning almost only village people settled in the Oblast. It was only by 1948 that the ratio of city and village inhabitants was balanced out. This was obviously a result of the trend that was set by company leaders who were looking to find qualified workforce in the Kaliningrad Oblast. Apart from looking for professionals, they went to find graduates at institutions of higher education and technical schools.

The age composition of the Oblast significantly differed from that of other parts of the Soviet Union (Fig.2). Inhabitants under 17 and above 40 were much fewer, but while in the Soviet Union 25-30% of the inhabitants was between 18–39 years of age, this ratio in the Kaliningrad Oblast was 61% (КРЕТИНИН, 2002).

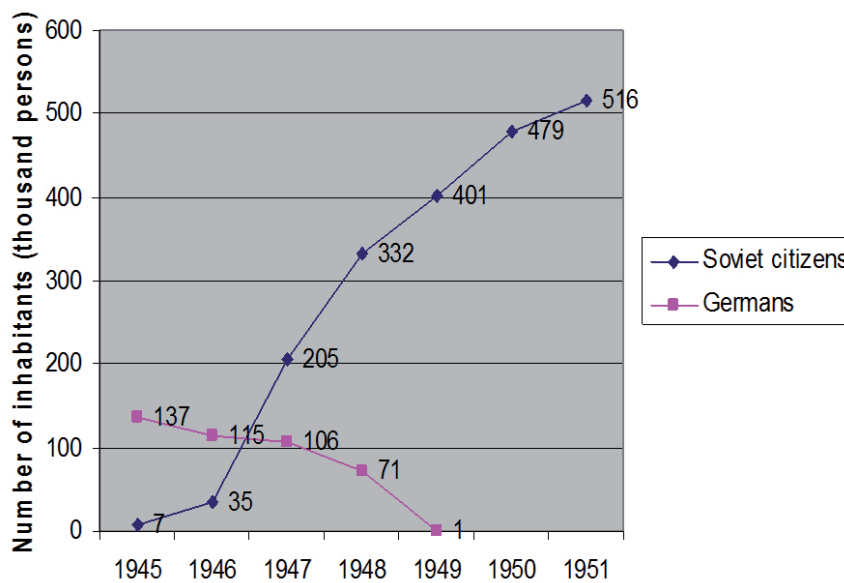
Figure 2: Distribution of age groups of Soviet settlers between 1947–1950



Source: Edited by the author based on КРЕТИНИН, (2002)

The composition and the number of inhabitants in the Oblast changed the most dynamically between 1946 - 1948. Consequently the increase of population happened not only due to the rise in the number of settlers but as a result of a natural population growth (Fig. 3).

Figure 3: Change in the number of inhabitants in the Kaliningrad Oblast between 1945–1951



Source: Edited by the author based on КРЕТИНИН, (2002)

The second settlement wave started in 1992, after the dissolution of the Soviet Union. At the beginning, the number of Russian settlers from the Baltic States increased significantly, then mostly Russian, Azerbaijani and Armenian inhabitants came from the Caucasian region.

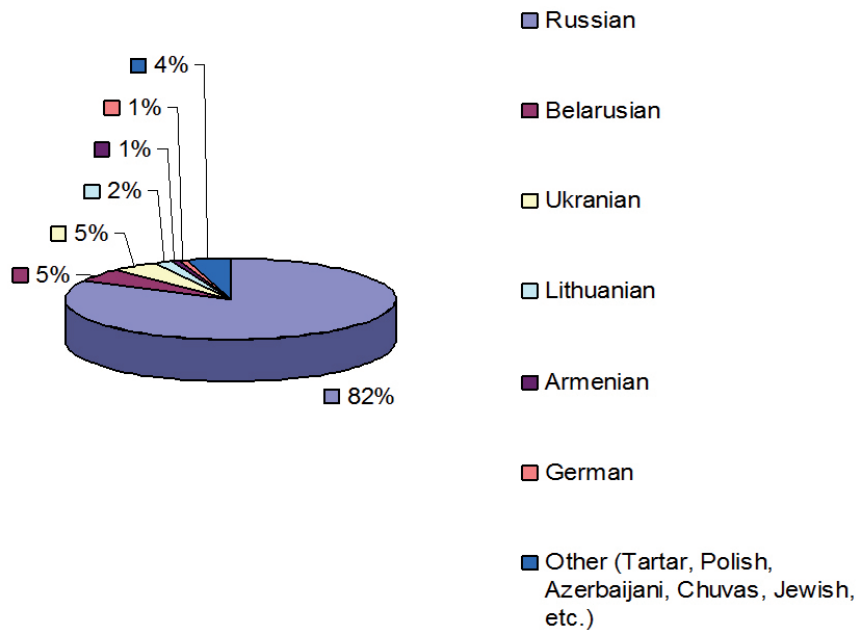
From the mid 90's typically Russian and German people settled down from the regions of Kazakhstan and Central-Asia and the northern and eastern regions of Russia.

At present the quarter of the population is made up of the people that settled in after the 90's. Almost 165,000 people resettled from other parts of Russia into Kaliningrad between 1991–2006. This was increased by the 136,000 people, who resettled from Russian member states in the same period.

The number of settlers is still growing today, as the economic development of the region requires professional workforce (Fig. 4).

According to the data of the last census in 2010, the population of the Kaliningrad Oblast was 941,424. 729,731 people were town dwellers, 211,693 people lived in the countryside. Throughout Russia the number of inhabitants per 1 km² is high – 62.8 people (Russian average is 8.6 people) (www.fpmp39.ru).

Figure 4: The ethnic composition of the Kaliningrad Oblast



Source : Edited by the author based on OPJIEHEK, (2008)

The identity of the inhabitants of the Kaliningrad Oblast

The identity of the inhabitants of the Kaliningrad Oblast is an exciting point because of its special situation both in a geopolitical and sociocultural sense.

The exclave situation isolates the inhabitants of the Oblast from the motherland not only in a geographical but also in a psychological sense. (NAUMKIN, 2004).

„It is a sandwich, where two European Union members – Lithuania and Poland – are the bread. Kaliningrad is not in the west, but not really in Russia either. Apropos of the EU accession of the

neighbouring countries, more and more people talk about the possibility of the secession of the exclave.”(MITE, 2002).

Resulting from its geographical situation its inhabitants literally and figuratively feel closer to Europe. A Kaliningrad resident can reach either the Polish or Lithuanian borders by car in barely an hour, the closest border is 35 kilometres. In case one wants to reach the territory of the motherland, it is minimum 600 kilometres and one needs to cross two independent states (Lithuania and Latvia, or Lithuania and Belarus). Most of the young people have been to neighbouring countries more times than to the motherland. 20% of the young people between 18–24 years of age have never been to the motherland, while they have travelled to foreign countries many times already. (NAUMKIN, 2004). To this end a public financed programme has been set up to support school trips.

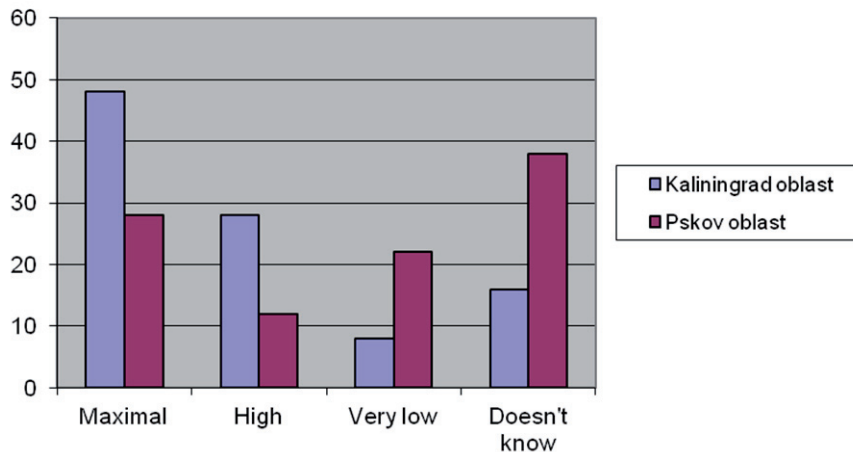
The concept of separatism is not unknown in Russia. At the same time the case of Kaliningrad Oblast is not the same as Chechen or Tatar separatist tendency. While the latter are strivings of ethnical groups, separatism here has its roots in the feeling of hopelessness after the dissolution of the Soviet Union. With the leadership of ALIMPIEVA Anna Viktorovna, docent at the Sociological Research Laboratory operating at the History Department of Immanuel Kant University in Kaliningrad, in 2008 a research was done by asking focus groups, examining the sociological identity of the inhabitants of the Oblast. Parallel to this examination in the Oblast the researchers of the university also did the sociological identity examination of the inhabitants of the Pskov Oblast. Due to the bordering position of the Pskov Oblast it fights similar problems as the exclave. The results of the research in the two oblasts could then be compared. The research was trying to clarify how the inhabitants assess the situation of the region, what the closeness to Europe, the separation from the motherland means to them and how they define their identity in this position.

The research showed that the most defining characteristic of the Kaliningrad Oblast was thought to be the exclave situation. According to those questioned the following were the decisive factors:

- Its natural endowments (sea, amber)
- Its history
- The fact that its inhabitants were settled into the religion
- Multicultural environment due to this settlement
- Active connection reaching across borders
- Higher standards of life in most of the Russian regions than of those who live here and managed themselves
- Barriers that rise from the exclave situation and are often ignored by Moscow

The majority of those questioned think of themselves as citizens of Kaliningrad in the first place and only second as European and Russian citizens. In comparison with the focus group asked about the Pskov Oblast, those of Kaliningrad see their regional life standards in a better and more perspective way. The numerical results of the questionnaire are shown in Figure 5.

Figure 5: The satisfaction of members of the focus group with their region

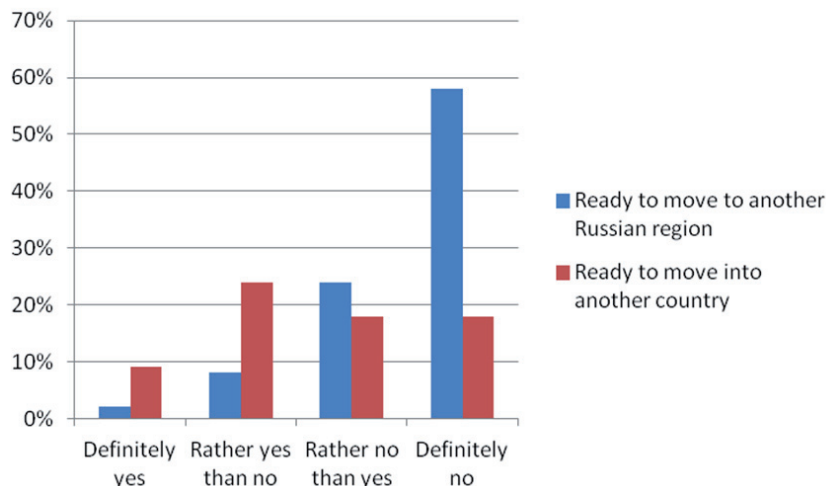


Source: АЛИМПШЕВА,(2009) edited by the author

The social identity of those questioned were mainly defined by the fact of being torn from the motherland and by indifference of the central state organizations about the problems arising from this special situation. The inhabitants expect much more attention, economic and political support from the motherland. The state, on the other hand, does not strive to solve these problems and often makes life even more difficult for the inhabitants of the exclave by certain measures. People questioned mentioned the law brought about the establishment of a gambling zone. At the same time it is an interesting result of the research that the people of Kaliningrad do not think that the future of their habitation greatly depends on Moscow, as opposed to those living in the Pskov Oblast. The research also showed that the inhabitants of the Kaliningrad Oblast think of the results reached as something they achieved themselves and think that reaching future goals depends on them only, not Moscow.

Loyalty towards the motherland is higher among those living in Pskov, while their willingness to migrate is lower. The majority of those questioned from Kaliningrad are ready to move to another country in hope of a better life standard, while those living in Pskov a much smaller fraction would move into another region of Russia. (Fig. 6.)

Figure 6: Willingness to migrate in the focus group of the Kaliningrad Oblast



Source: АЛИМПШЕВА,(2009) edited by the author

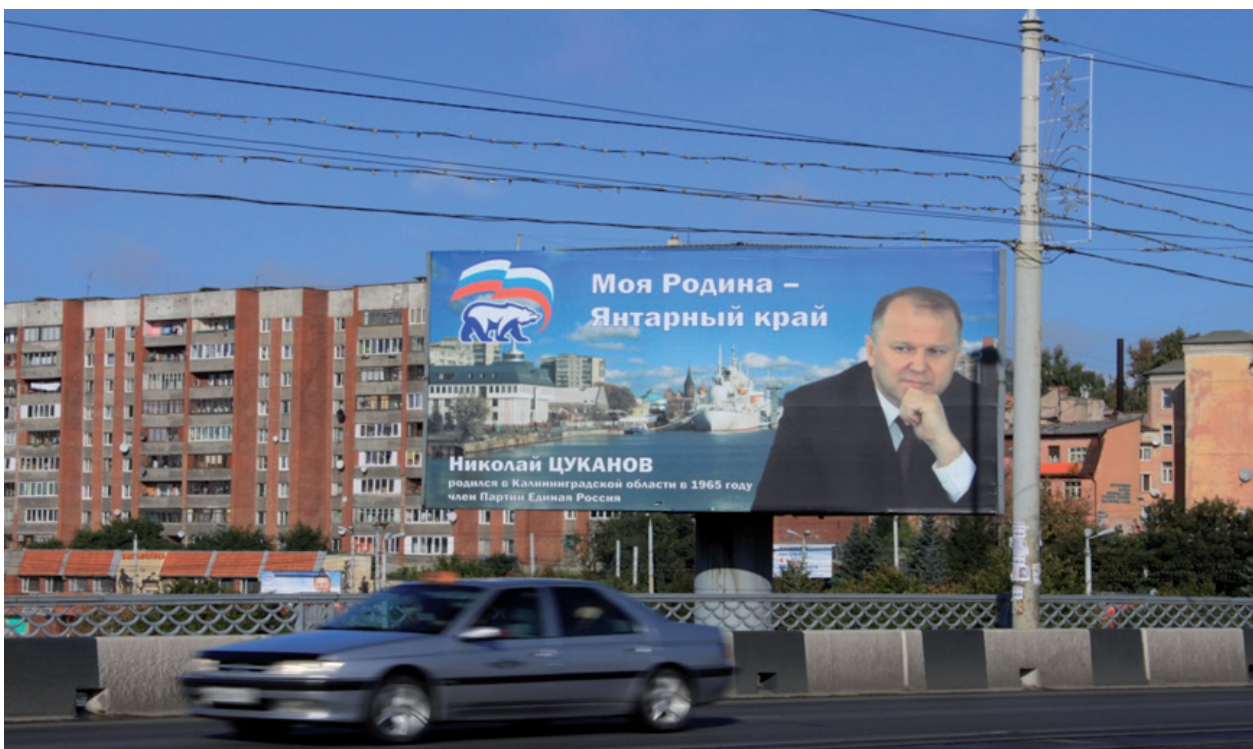
During the in-depth interviews it turned out that 20% of the region would support secession from Russia in certain circumstances, especially if the territory of Kaliningrad could become an independent state. According to ALIMPIEVA this shows more of a social attitude of the inhabitants in connection with the region, the Russian state and themselves rather than a realistic separatist effort.

The inhabitants of the Kaliningrad Oblast rely on central state help mainly in the solution of the visa question, since the EU declared on several occasions that it did not wish to treat the exclave separately from Russia. But it is exactly because of the exclave situation that the Oblast has very active economic relations with other European countries. The development of these, on the other hand, is almost impossible without the settlement of the visa problem.

Its strong relations with European countries is not only significant on the field of economy. The Kaliningrad Oblast stands closer to Europe than any other Russian region not only in the geographical sense, but in lifestyle, in regional economic development, local traditions, personal and business relations, too. One of the questioned people summarizes this in the following manner: „Kaliningrad is a European city with a Russian image”. To the question whether it would be better for people in the oblast if they got closer to Europe or Russia, one person replied: „It would be better if Russia got closer to the Kaliningrad Oblast”. All of this is confronted with the categorical resistance of Russia against any change in the present status of the oblast. (АЛИМПИЕВА, 2009).

Local power – obviously following the requirements of Moscow – takes serious steps towards keeping separatism at bay. The situation does not get to open confrontations, it is more like a conscious propaganda. A part of this – among others- are the political billboards urging local patriotism across the city before the elections. Fig. 7).

Figure 7. „My country – the amber land” Political billboard urging local patriotism in the city centre of Kaliningrad.



Author's own photo.

SUMMARY

The question arises whether the powers deciding on the fate of East Prussia had the justice of a claim to bring their decisions. The Allied Powers used their winner's position to dictate the conditions to the defeated, in this case to Germany. The redrawing of post-war European borders was not a sudden decision without any consideration. The Allied Powers had been discussing and coordinating it from the Autumn of 1941. The Big Three – The Soviet Union, the USA and Great-Britain – attended the forementioned conferences as legal entities and possessed the right of decision as regards the position of post-war Europe. These decisions were recorded in bilateral agreements by the Soviet Union, Poland, Czechoslovakia, GDR and West Germany.

At the Helsinki Conference in 1975 33 countries, the USA and Canada accepted and confirmed the inviolability of European borders in the final declaration. After the reunification of West Germany and the GDR, Germany joined them in the recognition the inviolability of post-war borders.

The situation of the Kaliningrad Oblast defines the identity of its inhabitants. Different political interests aim to suggest that the exclave is striving for some kind of independence or secession, but sociological surveys do not justify this fact. What is more, in the neighboring region (Pskov Oblast) local patriotism and a sense of attachment to the motherland is more typical than in the Kaliningrad Oblast. At the same time the geopolitical situation of the oblast can mean several sources of problems for its inhabitants. They rightly expect more and more effective help from central authority bodies. It is not permissible to allow the inhabitants of the exclave to become tools of political games and that giving help remain only a propaganda-driven promise.

CONCLUSION

Separatist efforts are not unknown in Russia. At the same time the case of the Kaliningrad Oblast is not identical with the Chechen or Tartar separatist pursuit. While the latter is a pursuit of ethnical groups, in the case of the Kaliningrad Oblast, separatist efforts are rooted in the hopeless situation that emerged after the dissolution of the Soviet Union. In my opinion if Moscow gave real attention to the problems of the exclave's inhabitants, worked out an adequate solution for them and backed these up with financial support, the people of the territory would think of their exclave situation more as an opportunity than a source of problems. Ideally, Moscow would give the oblast a certain level of autonomy, which would build up a close cooperative relationship with the neighbouring EU member states. It would create such a legal and economic environment that harmonizes with that of the neighbouring countries and would guarantee attractive conditions for foreign investors. The programme of the long-term regional development strategy finished in 2006 and valid until 2016 identifies the fields that need development and would increase the competitiveness of the Kaliningrad Oblast, the living standard of the population would approach that of surrounding countries. The politics of „opening” was perceptible in many areas – the small border treaty between Poland and Kaliningrad was realised and made the movement of the inhabitants of the oblast easier. Infrastructure development in the tourism sector began that contributed to the well-being of the people (international bicycle road, hotel projects, one location of the 2018 World Football Cup). At the same time the escalation of the Russian-Ukrainian conflict and thus the development of EU-Russian conflict has a strong impact on

the inhabitants of the Kaliningrad Oblast. The area is beginning to be militarized again and chances are the cooperation across borders will come to an end. With the annexation of the Crimean Peninsula Russia faces the problem of another exclave. The two exclaves show similarities in many aspects but handling the situation of the Crimean Peninsula is of a higher priority to Moscow. With this, the oblast can easily become a double periphery again and its social and economic development will significantly lag behind surrounding countries, which in turn would create substrate for population discontent and further fuel separatist endeavours.

BIBLIOGRAPHY

- BEBESI Gy. 2013: *A politikai konzervatizmus és a szélsőjobb kutatás histográfiája a rendszerváltás utáni orosz történetírásban.* In: Fischer F. – Ormos M. – Harsányi I. (szerk): Európa peremén Válogatott írások Oroszország és a Szovjetunió történetéről. MOSZT Könyvek 6. Kutatási Füzetek 18. Pécs, 2013. 111 p
- KOMÁROMI S. 2005: *Adalékok a szovjet kalinyingrádi körzet benépesítésének történetéhez.* Kisebbségkutatás 4. szám www.hhrf.org/kisebbssegkutatas/kk_2005_04/cikk.php?id=1010† (Last download: 16. 09. 2013.)
- MITE V. 2002: *Russia: Is Kaliningrad Looking For A New Identity?* Radio Free Europe, 10. September 2002 Elérhetőség: <http://www.rferl.org/nca/features/2002/09/10092002160441.asp> (Last download: 01. 07. 2012.)
- NAUMKIN S. 2004: *Possibility of Kaliningrad integration into the single European space* Elérhetőség: http://www.russianlawyer.co.uk/Kaliningrad_Integration.pdf (Last download: 01. 07. 2012.)
- АЛИМПИЕВА, А. В. 2009: *Российский регион на Балтике: социальная идентичность калининградцев в контексте социальных и геополитических процессов* In: КЛЕМЕШЕВ, А. П. (szerk.) Регион сотрудничества Выпуск 1 (53) Калининград Издательство РГУ им. И. Канта pp 76-84
- КРЕТИНИН Г. В. 2002: *Очерки истории Восточной Пруссии.* ФГУИПП «Янтарный сказ», Калининград, 2002 pp 472-476
- ОРЛЕНЕК В. В. 2008: *География Янтарного края России.* ОАО «Янтарный сказ», Калининград, 2008 pp 30-31 pp 269-271
- ПРЖЕЗДОМСКИЙ А. С. 2006: *Кёнигсберг Калининград.* ФГУИПП «Янтарный сказ», Калининград, 2006 pp 27-28

INTERNET RESOURCES

- ФОНД ПОДДЕРЖКИ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА КАЛИНИНГРАДСКОЙ ОБЛАСТИ: *Численность населения Калининградской области* fmp39.ru/i/data/articles/12.pdf (Last download: 14. 08. 2012.)
- SUFFRAGIO: *Should Europe be concerned about the threat of Kaliningrad?* <http://suffragio.org/2014/03/21/should-europe-be-concerned-about-the-threat-of-kaliningrad/kaliningrad/> (Last download: 15. 11. 2014.)



Tvrtko Josip Čelan

A Historical Geographical Analysis of the Development of the Croatian-Hungarian Border

ABSTRACT

This paper analyses the Croatian-Hungarian boundary and state border features and gives an overview of development stages of boundary/border through the history, including Croatian accession to the European Union (EU) in 2013. The aim of this work is to define if antecedent changes have had positive impact on the Croatian-Hungarian border area. I will examine the historical geographical background of the Mura-Drava boundary/border. Next to considering all relevant European and wider literature I will compare and if necessary confront Croatian and Hungarian scientific resources. Special focus will be on assessing the role and importance of the common border and its modifications in the past, with reflection on the current period when the Republic of Croatia is an EU Member State, aiming to join soon the Schengen Area.

Although the changes in Europe have been very intensive in the last twenty-five years, from the fall of the Berlin Wall to biggest ever EU enlargement process (2004-2007), the favourable historical circumstances have not been utilised in the Croatian-Hungarian border strip. This area is still suffering from large geographical handicap, presenting strong language and transport barriers. The border zone remained a strong periphery compared to the two capitals (Zagreb, Budapest) of significantly centralised states Croatia and Hungary.

Keywords: Croatian-Hungarian boundary, 900 years of joint history, old European border, geographical handicap, language and transport barriers, cross-border area, European Union.

INTRODUCTION

“Boundaries are conceived of as lines separating entities from each other. As such they create and refer to discontinuities. Such entities can be states or provinces, but also cultures, scientific fields, ways of thinking and other domains – there is no reason to limit this term to political field alone” (Leimgruber, 2005, p.239). Boundary is a dividing line between two areas and generally based on a

physical barrier. Besides its practical function, it can also have strong psychological meaning, as in the case of Croatian-Hungarian boundary. The boundary on Drava is often identified as one of the oldest and the most peaceful and most settled borders in Europe. On contrary of – boundary, the term border is an administratively set barrier between political entities or legal jurisdictions (states, federated units, provinces etc.) Borders can be open and permeable, but sometimes fully controlled and might have different functions: legal, fiscal, control, defence or even ideological. A frontier is the geographical area near or beyond a boundary; however this term will not be frequently used in this paper.

The Croatian-Hungarian border has a history of over 900 years, out of which 816 years within the various joint state forms. The paper starts with describing the historical background i.e. the origins and the genesis of the border. Despite the wide interest for the border topics, the Croatian-Hungarian border area has not gained specific and wide attention in the literature in the last twenty years (*Opačić, Crljenko, 2004*). Even in the second half of the 20th century, the amount of published geographical papers was modest irrespective of the tensions on the Yugoslavian-Hungarian border. The first reason is the absence of the open questions and unsolved problems on the Croatian-Hungarian border section. The second lies in the fact that because of geographical and language barrier, it has the least interaction of local citizens out of all Croatian land borders. Finally, the attention in Croatia has almost fully been concentrated on the border issues with Slovenia. As the Croatian-Slovenian large bilateral dispute even resulted in the blocking of the Croatian EU accession negotiations in 2009, it has been in the focus not only of political, but also of scientific circles in Croatia, including geographers. Literature on the Croatian-Hungarian border has almost been exclusively published by researchers at the Department of Geography on the Faculty of Science of the University of Zagreb¹ (*Pepeonik, Šterc, Crkvenčić, Klemenčić, Feletar and Opačić*).

The situation with geography in general is more favourable in Hungary. The main publishing centre of scientific papers in relation to Croatia and to the common border area is Pécs (University of Pécs, Faculty of Sciences/Institute of Geography and Centre for Economic and Regional Studies of Hungarian Academy of Sciences). The most comprehensive and valuable studies are undertaken by *Zoltán Hajdú*, scientific advisor at the Hungarian Academy of Sciences in Pécs. The Croatian-Hungarian border has been a field of research at the Institute of Geography in Pécs, specifically covering the topic of tourism co-operation in the Drava and Danube area (*Antal Aubert, János Csapó*)².

Several thematic articles on the Croatian-Hungarian cross-border co-operation have also been recently published (frequent authors *Viktor Varjú, Andrea Suvák, Lóránt Bali*) in the scope of projects financed within the Hungary-Croatia (IPA) CBC Programme or other EU funded Programmes. The topics of these articles relate to the border area, especially in the array of labour mobility (e.g. HUHR/0901/2.1.2/0001 Mobile Region, HUHR/1001/2.1.2/0002 Co-Op) and tourism (HUHR/0901/1.2.1/0002- RTPP HU-HR/ strategic Regional Tourism Product Plan).

¹ Geography is a major at only 2 universities in Croatia – Zagreb and Zadar. Currently 2 geographical scientific journals (*Hrvatski geografski glasnik-Zagreb* and *Geoadria-Zadar*) exist. Several articles have also been published during the last decade in the Scientific Multidisciplinary Research Journal *Podravina*, in Koprivnica.

² In: *Aubert A., Csapó J., Marton G., Szabó G. (2012) and Csapó J., Marton G. (2010)*

Historical development of the Croatian-Hungarian Border

The joint historical period of over 900 years can be divided into six phases according to *Gulyás, Bali (2013)*. After further reviews, it is even possible in my opinion to distinguish *seven periods* during which the relations were specific:

- Croatian-Hungarian border area until 1102,
- Croatian-Hungarian border area after 1102 and creation of a unified country,
- Croatian-Hungarian border area after 1527 and joining to the Habsburg Monarchy,
- Border area after 1868 and the Croatian-Hungarian compromise,
- Border area after the Trianon Peace Treaty and the end of the Austro-Hungarian Monarchy,
- Border area after 1945 and creation of SFRY,
- Border area after 1991 and Croatian independence, including the accession of both countries to the European Union.

For centuries Croatia has been in a political association with Hungary. The border between these two states lies on the rivers Drava and Mura and is actually one of the oldest in Middle Europe, although between 1102 and 1526 there was a common Croatian-Hungarian kingdom and between 1526 and 1918 they were part of the Habsburg Monarchy/Austria-Hungary (*Glamuzina, Feletar 2001*). The only section of the Hungarian national boundaries which has a long historical tradition is the 355-kilometre³ long section between Hungary and Croatia. The 800 years of history of the Hungarian-Croatian commonwealth reflects a series of contests starting with the 11th century, anyhow the border kept the peaceful character. During these years the boundary between Hungary and Croatia retained largely administrative function (*Hajdú, 2004*).

The Drava River, with minor variations, has long ago been considered as the physical-geographical base of the boundary. It has been the most common boundary among the Croatian and Hungarian ethnic groups. It survived as the border with certain changes, until the present days, despite the long lasting Croatian and Hungarian relationships existing via various forms in a state unity. Still it is a complex border having diverse origins. There are several significant deviations from the present Drava river bed, as a consequence of its frequent alterations in the past. On the other hand, several border sections have also different historical background (*Klemenčić, 1991*). There are three parts on which the border does not follow the Drava river bed: *Međimurje, Baranja and Prekodravlje* sectors⁴. After rounds of disputes the border was internationally recognised by the Peace Treaty of Trianon in 1920 and confirmed by the Paris Peace Treaty in 1947.

³ Sources:

a) Statistical Yearbook of the Republic of Croatia, 2013 (<http://www.dzs.hr>);

b) Official answer on inquiry of 25.2.2014 of the State Geodetic Administration in Croatia which indicates also 355 km with internal waters;

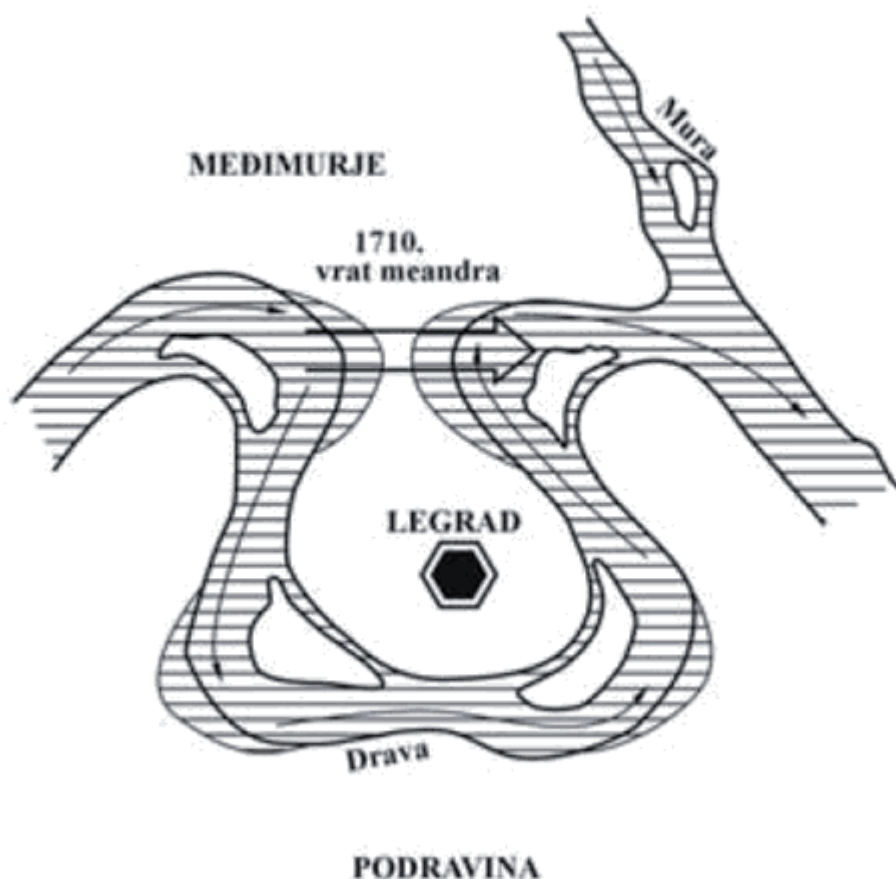
c) Hajdú (2004) also indicates the same figure (355 km)

d) The figure of 329 km is more frequently expressed in some atlases and documents (Atlas Hrvatske Leksikografskog zavoda "Miroslav Krleža", Programme document of Hungary-Croatia IPA CBC Programme), but 355 km as a more relevant figure will be kept in this paper.

⁴ Terms are in Croatian. Hungarian the terms are *Muraköz* (for *Međimurje*), *Baranya* (for *Baranja*) and *Répás-kerület* (for *Prekodravlje*, according to Hajdú, 2006)

According to Glamuzina and Feletar (2001) the border changes between Croatia and Hungary can be analysed from two aspects: a) *microanalysis* by determining the border on the meandering rivers of Drava and Mura and b) *macroanalysis* by larger territory changes of the border between Croatia and Hungary. As of microanalysis it is important to emphasise that in this area Drava is already a typical lowland-river and in some Holocene sand and pebbles accumulation it meandered and significantly changed its river bed (*Figure 1*). It was necessary to determine the borderline, which will not change and depend on the river. “*Military land surveys conducted from 1781 to 1785 determined the borderline in the former Drava bed⁵ which was later verified by Trianon Peace Treaty*” (Glamuzina, Feletar 2001, p. 91). The macroanalysis includes border changes between Croatia and Hungary where the most important are the borders in Međimurje, Prekodravlje and Baranja. Legally the Trianon Peace Treaty of 1920 had crucial importance, on which basis the demarcation of Hungary and the Kingdom of SHS⁶ was carried out (Klemenčić, 1991).

Figure 1: The most known case of a Drava meander and change of its river bed / Legrad from town in Međimurje became town in Podravina in 1710;



Source: Feletar, Glamuzina (2001)

⁵ Besides Glamuzina- Feletar (2001) Klemenčić (1991) specifies the 18th century Drava river bed as the same basis for defining the state border on Drava; furthermore edition “Geografija SR Hrvatske, knjiga 2” (1974) clearly indicates that Yugoslavian-Hungarian border passes through the old Drava river bed, following old meanders i.e. present oxbows.

⁶ Kingdom of SHS/ Kraljevina SHS: Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes from 1.12.1918, later Kingdom of Yugoslavia

Croatian-Hungarian border area until 1102

Evolution of the boundary and the border can be followed from the beginning, from the time of the creation of the first Croatian and Hungarian states, but it is not clear where and how it was exactly formed. Croatian and Hungarian authors disagree under whose jurisdiction belonged the area located between Drava and Sava (medieval Slavonia) in the 10th and the 11th century (Heka, 2008). According to Klemenčić (1991) even at time in the 10th century, rivers Drava and Mura were undoubtedly making the border between the two countries.

“The Croatian-Hungarian common border was forming from 896, after the Hungarian conquest of the Carpathian Basin. The border was at first a very wide zone type, (in Hungarian gyepű) and during three centuries it was narrowing to a border line. In the period of the Turkish occupation (1526–1686) the Croatian settlement area was expanding towards River Drava, so later Drava turned to be a border line between the two parts of Croatian-Hungarian Kingdom. After the Compromise between the two nations in 1868 the border turned to be administrative, political and constitutional. I also have to add that Croatia had very wide autonomy in the framework of historical Hungary” (Hajdú, 2006, p.18).

Croatian-Hungarian border area after 1102 and creation of a unified country

The joint Croatian-Hungarian history started to develop after the death of the last heir of *Trpimirović* dynasty (1090), followed by the fight for the Croatian crown and eventually with a short conflict. *Petar Svačić* (in Hungarian: *Svačić Péter*) was elected as the king in Croatia and Dalmatia, opposing Ladislav I (in Croatian: *Ladislav*; in Hungarian: *Szent László*) in Slavonia. It ended with the defeat and the death of Petar at Gvozd (Croatia) in 1097, which marked the end of the independent Croatian state (Rajaković, Kljajić, 2013).

The Croatian and Hungarian Union was founded after the coronation of the Hungarian Koloman (in Hungarian: *Könyves Kálmán*) as the Croatian-Dalmatian king in *Biograd na Moru* (in Hungarian: *Tengerfőhérvár*) in 1102. The most common interpretation among Croatian historians is that the negotiated agreement (*lat. Pacta Conventa*)⁷ was concluded in 1102 between the Hungarian king Koloman and Croatian nobility as the basis for forming a joint union. Anyhow, it has not been preserved in the original writing and the authenticity of the agreement was disputed⁸, especially in Hungary. Hungarian legal historians prefer to support the idea that the relationship with Dalmatia and Croatia was similar to a personal union, i.e. with one joint king until 1526, whilst the status of Slavonia and its connection with Hungary was different. However, it is quite hard from historical resources to discover

⁷ The geographical names were a bit different in the 11th century than today. Slavonia was a common name for the area between rivers Sava and Drava, while Croatia was the area embraced with Slavonia on the North and Dalmatia on the South. The Turkish invasion resulted with the gradual relocation of the population, including nobility and authorities to the Northwest part of nowadays Croatia, and it became the centre of political and administrative power. Instead of Slavonia, the area of Zagreb was already in the 16th century called Croatia and afterwards this name was used for the other parts of that region (Varaždin, Križevci etc.)

⁸ The controversy lasts from the middle of the 19th century. Croatian historians tended to conclude that some kind of agreement had to exist due to a separate coronation of the joint king in Croatia, continued convening of Parliament (Croatian-Slavonian-Dalmatian) sessions and continuation of the viceroy (in Croatian: *ban*) service (Heka, 2007 and 2008).

more on the outlook of boundary/frontier/border in that period. The nowadays state border between Croatia and Hungary was definitively not peaceful and fixed and it was especially affected by the Mongol invasion in the middle of the 13th century.

Croatian-Hungarian border area after 1527 and joining to the Habsburg Monarchy

Significant changes affected the border area after 29 August 1526 and the Battle of Mohács, when Turks conquered majority of Hungary and Eastern Croatia. Habsburgs were elected in 1527 as the kings of Hungary and Croatia. Although Zagreb was never on contrary to Budapest occupied by Turks, they reached the outskirts of the town and both Hungarian and Croatian (*in Latin "Reliquiae reliquiarum olim inclyti regni Croatiae"*) territories were shrunk to minimum. The threat of Turks and their invasion had negative direct and indirect impact for more than three centuries on the life in Hungary and Croatia. From the 16th century and still after 1699 and the Treaty of Karlowitz (*in Croatian: Mir u Srijemskim Karlovcima, in Hungarian: Karlócai béke*) the focus was on protecting from the possible Turkish invasion from the East. The Military Frontier (*Croatian: Vojna krajina; German: Militärgrenze*) was the strongest and the most important border formation.

It is not possible to define when and how the boundary on Drava became the border, due to scarce sources and disagreements among researchers. It received its constitutional character in 1868, but the process is not clear even in this period. The earlier quoted interpretation of Hajdú (2006) is closer to the real situation than that of Klemenčić (1991); however the time of forming of a border line is still questionable. The period of the Turkish occupation caused resettlements, but the Croatian territory was shrunk by the end of the 16th century to 16 800 km² only. Croatian settlement area expanding towards rivers Drava and Mura was limited and could mainly happen in the territories not occupied by the Turks, only up to the river strip close to Virovitica (*in Hungarian Verőce*) on the East. Drava and partly Mura were bordering rivers between that small unconquered area and the Hungarian territory invaded by the Turks from 1566 until the 80s of the 17th century.

The first real demarcation dates back to the second half of the 18th century, when the geodetic (the first official cadastre) and cartographic record was conducted, with creation of the first topographic maps (1763-87; in Croatian originally called: *Jozefinski premjer*). Land borders between Croatia and Hungary within the mapping have been marked on its largest part with the basis on, at that time Drava riverbed (*Blašković, 1976*). The status of Slavonia (Srijem, Virovitica and Požega counties) became questionable during the public-legal dispute between 1790 and 1848. Bilateral disagreements ended finally in 1848 by the only armed Croatian-Hungarian conflict in history⁹. It was the result on one hand of the growth of Hungarian national sentiment and desire to form a unified state that would include Croatia and on the other hand of the wish of Croats to gather all South Slavs and to create their own state (*Heka, 2007*).

Border area after 1868 and the Croatian-Hungarian compromise

The 1848-1849 events proved that Croats and Hungarians should conclude peace and try to negotiate since they were naturally oriented towards each other. Considering that almost a century

⁹ If the battle at Gvozd (Croatia) in 1097 is excluded

has passed since the end of the Austro-Hungarian Monarchy, an objective analysis of the Croatian-Hungarian relations, without political and emotional tones may be offered (Heka, 2008). In the Croatian-Hungarian Compromise (or Settlement) Hungarians recognised Croatia (Croatia, Slavonia and Dalmatia/Triune Kingdom) as the “associated part”. The Sabor in Zagreb was officially labelled as the “Croatian parliament” instead of previous term “provincial assembly”. Croatia was granted with a status of political nation with distinct territory and state borders, it got its own legislation together with complete autonomy in internal matters (Heka, 2007).

The Croatian-Hungarian Compromise was ratified (*Legal Article I of the Croatian Sabor and Legal Article XXX of the Hungarian Parliament*) just one year after the Austro-Hungarian Compromise in 1867. It was one of the most controversial legal articles in the history of Croatian and Hungarian joint state. Dalmatia was formally and legally a constituent part of the Hungarian and Croatian state union, but in reality it was a territory under Austrian control. The status of the city of Rijeka¹⁰ remained unsolved. As two countries could not agree on the status of Rijeka, they left the problem to be solved by the Austro-Hungarian emperor. He decided that Rijeka would be a “temporary” special body affiliated to the Hungarian crown (*lat. Separatum sacrae regni coronae adnexum*) - Figure 2. Besides Rijeka - Baranya/Baranja and Međimurje were fully integrated in Hungary.

Figure 2: Map of Austro-Hungarian Monarchy



Source: „Atlas zur allgemeinen österreichischen Geschichte”, Verlag Ed. Hölzl, Vienna 1966 (page 50)- <http://members.a1.net/oswag/wago05.html>

¹⁰ In Hungarian the originally, Italian name *Fiume* has been used

River Drava was clear border line between Croatian and Hungarian entities and as a result of the Hungarian-Croatian compromise in 1868, Croatia kept its specific and distinctive¹¹ position. Both agreements (Compromises) brought a chance for further developments, industrialisation and urbanisation supported with building of the public roads and boom in the railway construction. The Drava River was a connecting link in that period and the Drava Valley functioned as a unique economic territory where the inhabitants of both sides of the river were in everyday contact (*Majdán J., 2013*). Railway network was developing fast, especially between 1867 and 1887. Still, investments in the railways were not always welcome in Croatia and were considered to be means of the Hungarian expansion, like the usage of Hungarian language for the names of train stations, rejected by Croats.

The first ever railway on the nowadays Croatian territory was constructed in 1860 between Čakovec (*in Hungarian Csáktornya*) and Kotoriba (*in Hungarian Kottori/Kotor*). The first Drava railway bridge Kotoriba-Murakeresztúr dates back to the same time, as part of regional railway connection (Nagykanizsa-Pragersko/Slovenia) and was the first real transport connection in the border region. It was followed with the railway Pécs–Barcs–Nagykanizsa (1868). The Eastern part of the border area was covered by railway network from 1870: Villány–Magyarbóly–Osijek (*in Hungarian Eszék*). For Hungary access to the sea was of strategic importance, this motivated building of Kaposvár–Gyékényes–Zagreb–Rijeka railway, finished in 1873. Railway boom during those years was the largest ever in the border area – all later (re)constructions were minor comparing to that period. Some of the Drava train bridges and the lines established at the end of the 19th century (Barcs-Virovitica and Szentlőrinc-Sellye-Slatina) were even abolished later. The remaining ones miss significant improvement or they do not fulfil basic travel requirements.

Border area after the Trianon Peace Treaty and the end of the Austro-Hungarian Monarchy

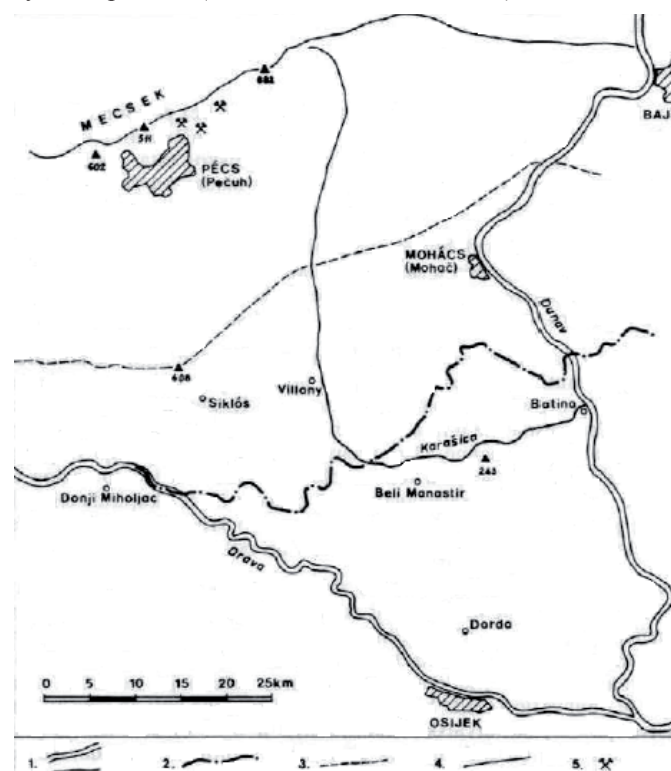
The next milestone in the historical development having the essential meaning for the nowadays Croatian-Hungarian border was the Paris Peace Conference held after World War I. At this marathon conference the fundamental principle of self-determination of the nation was at least verbally underlined. Croatia became a part of another multinational state union¹², whilst Hungary was established as a separate state. By signing the Trianon Peace Treaty in 1920, the old Croatian-Hungarian border was mainly confirmed and became the border of the Kingdom of SHS and Hungary. The new border line was created (*see Figure 3*) in Baranja/Baranya – prior to the Trianon Treaty Baranja was always the Hungarian territory. Having a complex ethnic composition, besides Hungarians and Germans it has also been populated by Croats and Serbs, a delimitation line was finally drawn in Baranja. Besides ethical, the border compromise was partly connected to economic reasons and the gravity area of Osijek (*Klemenčić, 1991*). The Southern part of the earlier Hungarian Baranya County was annexed by the Kingdom of Serbs, Croats and Slovenes based on the Trianon Peace Treaty in 1920.

¹¹ An abstract (map) was taken from the Atlas of General Austrian History (*see Figure 2*), as in Hungarian or Croatian sources the status of Croatia within the dual Monarchy has not always been properly presented with colouring or border marking. Furthermore the tendency of questioning the Trianon Peace Treaty in Hungary in the last decade and expressing it by popular car stickers with the map of so-called “Big Hungary” has been especially problematic from the aspect of involvement of Croatia as a fully integrated part on the Hungarian side of Monarchy without any distinction with the other areas of the Hungarian part of the dual Austro-Hungarian Monarchy.

¹² Kingdom of the Serbs, Croats and Slovenes (*in Croatian Kraljevina SHS*)

Two more sectors of the border where it does not follow the Drava river bed were defined by the Trianon Peace Treaty: Međimurje and Prekodravlje. *Međimurje*, with the physical-geographical base on the Mura River, became a Croatian territory due to the ethnic composition and the will of the local population. The border in *Prekodravlje* slightly deviates from the river Drava. For centuries there were discussions about the border in Prekodravlje. According to Klemenčić (1991) the natural geographical base is the stream Ždalica. State Geodetic Administration in Zagreb¹³ states that only Drava, Mura and Krka (*in Hungarian Kerka folyó*) are defined river borders and stream Ždalica has not been specified and defined as a physical basis for the state border. Edition “*Geography of the Socialist Republic of Croatia*”¹⁴ mentions Ždalica as the old branch of Drava, which was formed after the river changed its flow to the South. Until 1870 and construction of the Gyékényes-Botovo railway bridge, Ždalica was supplied with the water, supporting the operation of several watermills. The railway cut the connection between Ždalica and Drava. The old river branch is nowadays dry during the most of the year, thus it does not present any geographical barrier. That small area close to town Koprivnica was populated by Croats in the Middle Ages. In the 16th and the 17th century it was destroyed by Turks. At the beginning of the 19th century Prekodravlje was again populated almost fully by Croatian ethnicity, in two parishes (Gola and Ždala), which were founded by Zagreb bishopric (from 1854 archbishopric). Prekodravlje as Croatian territory was finally grounded in Trianon on the logic of respecting historical rights and ethnic reasons.

Figure 3: The border line in Baranya/Baranja drawn in 1990, shows current border line (marked with number 2), compared with larger territorial requests of Kingdom SHS (marked with numbers 3 and 4 on the map legend). Finally, border line agreed in Trianon was fully a compromise (so-called „Clemenceau line”) and did not have any geographical basis.



Source: Klemenčić (1991).

¹³ Official answer on inquiry of 25.2.2014 of Državna geodetska uprava/ State Geodetic Administration, Zagreb, Croatia: <http://www.dgu.hr>, (Class: 015-02/14-01/03, Number: 541-02-3/1-14-2)

¹⁴ Institut za geografiju Sveučilišta u Zagrebu (1974): *Geografija SR Hrvatske- knjiga 2*, Zagreb, 1974

Border area after 1945 and creation of SFRY

The Trianon borders were altered at the beginning of World War II (WWII), when Hungary annexed Baranja and occupied Medimurje (*Klemenčić, 1991*). The Trianon borders were again de facto re-established immediately after WWII and legally confirmed by the Paris Peace Treaty of Yugoslavia and Hungary on the 10th of February 1947. Bilateral relations tended to increase in the post WWII period when Tito and Stalin co-operated between 1945 and 1948. Tito came in power and liberated Yugoslavia in the WWII with no debt to Soviets, but Stalin did not have the wish to treat him as his equal or allow, as Tito planned, to become the leader of a Communist Balkan federation (*Hornýák, 2010*). In the spring of 1948 Stalin unsuccessfully initiated a series of moves to purge the Yugoslavian leadership. In the ensuing war of words, economic boycotts and occasional armed provocations Yugoslavia was cut off from the Soviet Union and its eastern European satellites and steadily became closer to the West. This affected relations between Budapest and Belgrade, creating tension in the border area. The Hungarian People's Army increased in size from two to fifteen divisions, but still nothing emerged to support the idea that the Soviet leadership at any time seriously thought about using military force against Yugoslavia. The only Soviet military measure known regarding Yugoslavia was a sabre-rattling manoeuvre on the Yugoslav border with Hungary (*Ritter, 2005*). Although concrete armed bilateral conflict did not happen, Hungary took special measures based on the request of Soviets.

That period downgraded the area – the border was closed, cutting the earlier connections. From twenty-six border crossings between the Kingdom of Yugoslavia and Hungary only seven “survived” in the socialist era. Based on the Soviet request borderland institution (originally in Hungarian: *határsáv intézmény*) was created in 1950, covering 9000 km², 300 settlements and 300 0000 citizens (*Bottoni, 2010*). Only with special permission it was allowed for people to stay in that border belt. Considered as the most endangered, 2446 people were relocated with their families from the parts closest to the border. Development of a Southern Defence System (in Hungarian: *Déli védelmi rendszer*) known also as Hungarian Maginot line (*Magyar Maginot-vonal*) with series of bunkers on the 623 km border section with SFRY started in 1951 and was completed in 1955.

After Stalin's death in 1953 relations between Hungary and Yugoslavia started to be less tense. In the Kádár era Yugoslavia was also observed as the country belonging more to the West. Although it was a communist county, it was not regarded as a Soviet satellite. The relief came to citizens living close to the border line with the 60s. Local (small) border traffic (in Croatian: *malogranični promet*¹⁵, in Hungarian: *kishatárforgalom*) became easier and was regulated by two bilateral agreements in 1965 and 1976 between SFRY and People's Republic of Hungary. A local border traffic band was set up in the width of twenty kilometres from the border line on both sides and crossing became easier to local citizens, without a visa and with special border crossing permit issued by the competent authorities. It rapidly increased the amount of travels over the border, which developed economic relations, mainly in the field of tourism to Yugoslavia in the 70s and travelling to Hungary for shopping. That period also saw cross-border bridge (re-)construction over Drava and Mura. E.g. border-bridge

¹⁵ „Sporazum između Vlade SFRJ i Vlade NR Mađarske o reguliranju malograničnog saobraćaja”, bilateral agreement from 1976 between People's Republic of Hungary and SFRY was inherited by the Republic of Croatia and Hungary

Drávaszabolcs-Donji Miholjac originally built in 1908 and afterwards destroyed in the Second World War, was re-opened in 1974 after the three years of construction.

**Border area after 1991 and Croatian independence,
including the accession of both countries to the European Union**

Croatia stepped out from SFRY and declared independence in 1991 (25 June/8 October), followed by the EEC/EU (and Hungarian) recognition on 15 January 1992. Croatia as the newly established country was recognised in its borders as the former Socialist Republic in the Yugoslavian federation. Former Yugoslavian-Hungarian border on its Croatian section automatically became the Croatian-Hungarian state border¹⁶, without any later modifications. The legal basis for independency and EEC/EU official recognition was based on the conclusions of the Arbitration Commission of the Conference on Yugoslavia (commonly known as the Badinter Arbitration Committee) in November 1991. It helped to end war conflict and to realise full integration of the country in 1995 and 1998 (Eastern Croatia). Border zone between Baranja and Baranya started to function in practice as the state border only from 1998. The consequences of the war on the Hungarian territory were not felt only indirectly by the large flow of the refugees and the negative impact on the spa tourism (e.g. Harkány), but by occasional military activities. Existence of unexploded ordnances (UXOs) and landmines on the Hungarian territory in Baranya, alongside the border line with Croatia was the outcome of such activities. Those contaminated sites were cleared from landmines and mainly from UXOs only at the end of 2013, within HUHR/1001/1.1.1/0006 *De-mine HUHR* project, financed in the framework of the Hungary-Croatia CBC Programme (<http://www.hu-hr-ipa.com/en/funded-project/46>). The suspicion on some UXOs left in Baranya on the Hungarian territory still exists, but presents much less danger to the citizens than landmines previously (two incidents happened in the 90s).

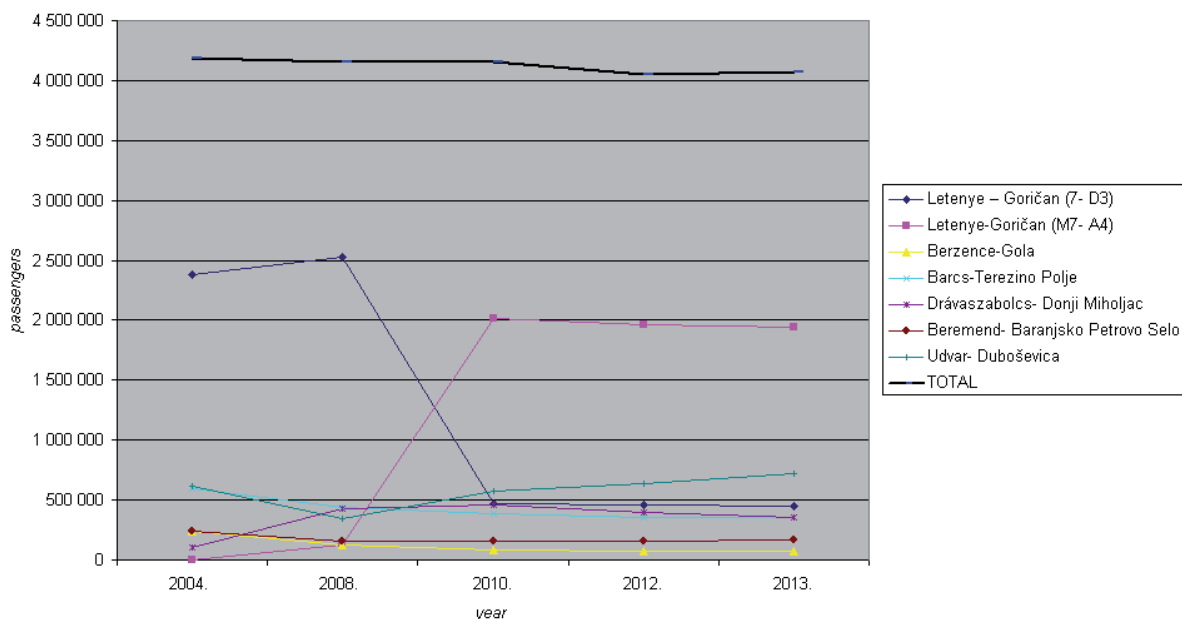
The fall of the „Iron Curtain“, as well as the accession of both countries to the EU brought certain changes in the border area. The big boom of the road cross-border traffic started at the beginning of the 90s with the peak in 1996. The increased number of road passengers was a consequence first of much lower, especially food prices in Hungary, so daily shopping tourism became quite frequent and popular. As a second reason, Hungary hosted a lot of Croatian refugees during the war, which intensified cross-border activity in the first half of 90s. When the first malls were opened in Croatia in the year 2000, so later than in Hungary, interest for cross-border shopping fell down. After accession of Hungary to the European Union prices raised up, so there was no anymore reason to travel frequently over the border. As a consequence, a lot of small shops and businesses within Hungarian border settlements are abandoned, giving presently a quite depressive vision of the area (e.g. parts of Letenye or Berzence). The change of number of road passengers was much more turbulent between 1994 and 2003 than in the last ten years period, until 2013 (*see Figure 4*). The cross-border road traffic varied, up to maximum of 10,7 million passengers in 1996, followed by slight stagnating until year 2000, to

¹⁶ As settled between SFRY and Hungary, border on its Croatian section remained until now. Even many of the bilateral agreements concluded between People's Republic of Hungary and SFRY have been inherited and remained in force until now, like the agreement from 1985 on the construction of cross-border infrastructure.

only 5,1 million passengers in 2003 (*Opačić, Crljenko, 2004*), whilst in the last years it is continuously around 4 million (*see Figure 4*).

Zagreb and Budapest and the Western part of the Croatian-Hungarian border area were connected via modern motorways (A4/M7) and the new bridge over the Mura River in October 2008. Common border became more open, especially after Croatia became EU Member State on the 1st of July 2013. With imminent accession to the Schengen Area, as the Croatian government plans to submit official application in summer 2015, it will be fully permeable. Still, cross-border area characterised with the geographical river handicap and strong language barrier¹⁷, negative demographic trends¹⁸, depopulation and low mobility presently suffers from large transport disconnection and periphery status in comparison to Budapest and Zagreb. Seven (7) road border crossings (*see Figure 4*) are not sufficient for proper road communication i.e. accessibility of the closest border-crossing by road is quite low¹⁹ for the majority of settlements in the border area. There are growing cross-border contacts and partnerships, like Slatina and Szigetvár or small municipalities near Mura²⁰. The lack of road border connections over the rivers disables possibility for establishing proper contacts (*Čelan, 2011*).

Figure 4: Border road traffic data of the Croatian-Hungarian border section (2004-2013)



Source: Data provided by the Police Headquarters of Baranya, Somogy and Zala counties (Hungary)/Data are partly published at: <http://www.hu-hr-ipa.com/en/documents-draft-op->, in the draft Operational Programme (OP) and SWOT analysis for the new OP 2014-2020

¹⁷ Two languages belong to very different families (Croatian to Indo-European and Hungarian to Uralic / Finno-Ugric). In other words bilingualism is definitively not a typical feature of the cross-border area. The number of the bilingual population, especially on the Croatian side is negligible. Without English proper communication is nowadays almost not possible.

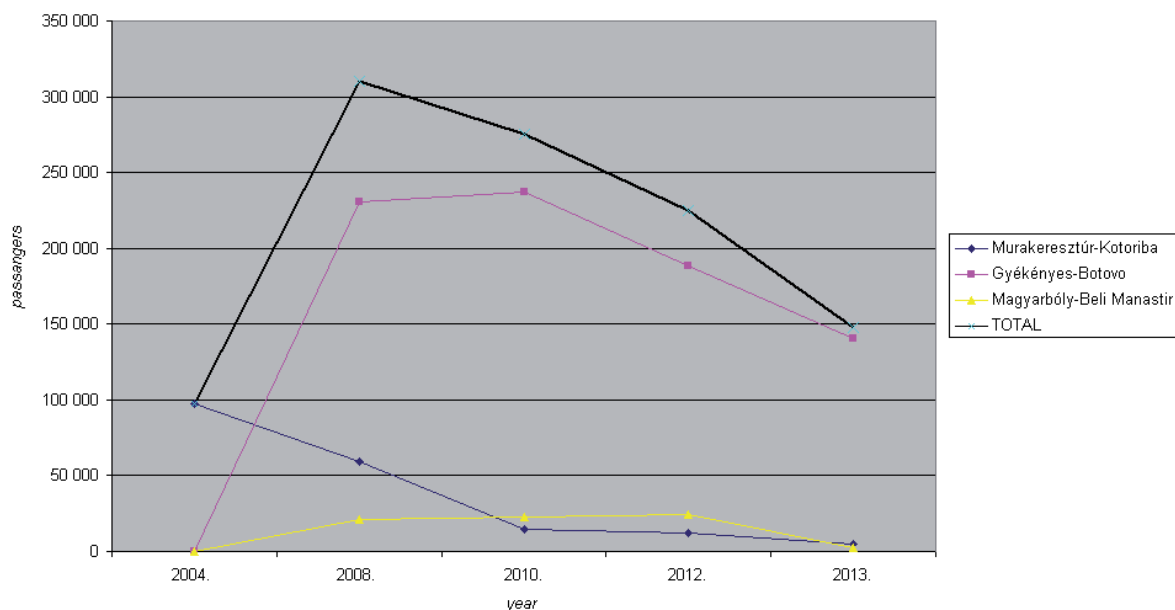
¹⁸ Sources: www.dzs.hr and www.ksh.hu (Censuses 2011 and 2001)

¹⁹ Source: http://www.ksh.hu/interaktiv/terkepek/mo/kozl_eng.html

²⁰ Mura Region EGTC (HUHR/1101/2.1.4/0004), project financed within the Third CfP of the HUHR CBC Programme with forming EGTC around the Mura River - <http://www.hu-hr-ipa.com/en/funded-project/293>

The tendency of road cross-border traffic in the last ten years was stagnating (*see Figure 4*) and with help of increasing tourism travels to Croatia since the end of 90s, it did not become more negative. Anyhow, border railway traffic (*see Figure 5*) is in much worse position in the last decade and the additional indicator of periphery position of the area. The international train from Zagreb to Budapest stopped operating in December 2008 via Murakeresztúr-Kotoriba border-crossing. Afterwards, only a local train was in function mainly for railway and customs clerks, connecting two cross-border stations twice a day, but it was finally also abolished. Besides that section on the West, there is no anymore cross-border railway traffic on the Eastern part as well (Magyarbóly-Beli Manastir crossing). At first, in December 2012 the international train from Budapest via Pécs and Osijek to Sarajevo was abolished. With the end of 2013 the local cross-border train stopped operating as well. Thus, currently the only Croatian-Hungarian railway border-crossing in function is Gyékényes-Botovo (Koprivnica). Abolishing two Inter-City (IC) lines between Budapest and Zagreb finally led at the end of 2012 to only one train per day operating via that border-crossing and between Croatia and Hungary. From December 2013 one IC train from Budapest to Zagreb was put back in function (now via Kaposvár), making the situation just slightly better. Due to frequent reconstructions and bus supplement usage on several small sections, travelling time between two capitals sometimes might last up to 10 hours.

Figure 5: Border railway traffic data of the Croatian-Hungarian border section (2004-2013)



Source: Data provided by the Police Headquarters of Baranya, Somogy and Zala counties (Hungary)

CONCLUSION

By examining relevant scientific sources in Hungary and Croatia, it is quite clear that there is full consent that the common border, colloquially often identified with the Drava River has retained its peaceful character through history. On its major parts it is one of the oldest European borders, despite relatively frequent Croatian-Hungarian disputes in the past. The time when Drava got the characteristics of the border has not been agreed. Croatian resources indicate the 10th century, while

Hungarian the 16th and the 17th century. In case of Hungary it is the only section of the country's boundaries with a long historical tradition. As of Croatia - it is the only fully settled state land border with the neighbouring countries. The Croatian-Hungarian boundary from geographical aspect is almost completely a dividing line between two areas, based on the strong physical basis. Determined by natural characteristics, boundary goes through the river areas of Drava (180 km), Mura (44,6 km) and small river Krka (1,8 km strip). The boundary defined by the rivers on its major part (64 % of the whole length) overlaps with the state border.

Historical pre-conditions as well as good bilateral relations re-established from 1990 were favourable for the developments in the joint border area, but have not been utilised properly. The most intensive modification of the role of the common border in the last century, with both Hungary and Croatia being the EU members, should have positive effect on mitigating the geographical river handicap and the negative psychological effect of the border. The transport and language barriers, furthermore the negative demographic trends, depopulation and low mobility in the Hungarian-Croatian border area need significant changes. There is an ongoing EU funded project in Hungary with the aim of defining new border crossings with all neighbouring countries, including Croatia. Preliminary results of the given project (*KÖZOP-3.5.0-09-11-2012-0003*) should be known in the first half of 2015. Sources of funding for possible new road infrastructure, including new bridges are questionable - such huge investments are rather expensive.

EU financed Hungarian-Croatian cross-border co-operation, existing from 2002 and functioning in a joint and integrated manner from 2007, might bring solutions on how to decrease negatively influencing factors. Growing connections between project partners and more funds available in the 2007-2013 period than earlier are positive changes, thus it is expected that the 2014-2020 CBC programme will be a step forward. Anyhow, desired cohesion of the area, furthermore forming of cross-border region has not happened (yet). Tendencies (transport, demographic, mobility) are quite negative and discouraging, but positively influencing factors might become more effective in the future.

BIBLIOGRAPHY

- Aubert A., Csapó J., Marton G. and Szabó G. (2012)* The development of cross-border cooperation in the strategy of the Datourway programme, 10th International Conference of Geography, "Territorial Dynamics and Sustainable Development", Timișoara, *Geographica Timisiensis* 21:(2), 115-125.
- Aubert A., Szabó G., Csapó J., Berki M. (2004)* Examples and perspectives of the Hungarian-Croatian cross-border cooperation programmes at Hungary's impending joining of the EU – In: *Miscellanea Geographica Universitatis Bohemae Occidentalis* 10, pp. 13-24.
- Bagarić P. (2013)* The Croatian Contribution to plans for revision of the Yugoslav-Hungarian border in 1945-1946, *Review of Croatian History*, Vol. VIII No.1 June 2013, Zagreb
- Bali L. (2012)* Glavni politički aspekti hrvatsko-mađarskih odnosa u promjeni geopolitičkog prostora karpatsko-balkanske regije, *Podravina*, volumen 11, broj 21, str. 26-35
- Bali, L. (2006)* A horvát-magyar határ sajátosságai, a határon átnyúló kapcsolatok kérdései. In: (Ed.) PAP N. *Balatontól az Adriáig*. Lomart Kiadó. Pécs pp. 93–101.

- Berenyi, I. (1993)* Entwicklungschancen der Grenzzonen Gebiete von Ungarn, *Dela* 10, 49-54.
- Blašković, V., (1976)* “Osobitosti Drave i naše granice u Podravini”, *Podravski zbornik* 76, Koprivnica.
- Bottoni s. (2010)* A magyar-jugoszláv kapcsolatok az 1950-1980-as években. *História*, 1-2/2010, 44-47., <http://www.historia.hu/userfiles/files/2010-012/Bottoni.pdf>
- CIA - The World Factbook* (<https://www.cia.gov/library/publications/the-world-factbook/>)
- Croatian Bureau of Statistics* (English website) - http://www.dzs.hr/default_e.htm
- Csapó J., Marton G. (2010)* Potential and reality: Tourism development as a possible source of regional management the Drava area, Hungary; *Geographica Timisiensis* 19:(1), 89-98, Timișoara
- Crkvenčić I., Crkvenčić, M. (2003)* Prekodravlje - Repaš Area Growth of Settlements and Population, *Podravina: časopis za multidisciplinarna istraživanja*, Vol.2 No.4, Koprivnica
- Čelan T.J. (2013)* Dodatak/Rezultati 3. poziva IPA prekograničnog programa Mađarska-Hrvatska 2007.-2013., *Geografski horizont*, Zagreb, http://issuu.com/h.g.d./docs/geografski_horizont_59_2_2013_2/2013_2/2013_2, (59/2), 40-46.
- Čelan T.J. (2011)* Mogućnosti regionalnog razvoja Hrvatske na primjeru IPA prekograničnog programa Mađarska-Hrvatska 2007.-2013., *Geografski horizont*, Zagreb, http://issuu.com/h.g.d./docs/geografski_horizont_57_2_2011_2/2011_2/2011_2, (57/2), 21-40.
- David L., Toth G., Bujdosó Z., Remenyik B. (2011)* The role of tourism in the development of border regions in Hungary, *Romanian Journal of Economics*, Bucharest, <http://www.revecon.ro/articles/2011-2/>
- Državna geodetska uprava/State Geodetic Administration, Croatia:* <http://www.dgu.hr/>, official answer of 25.2.2014 on inquiry (Class: 015-02/14-01/03, Number: 541-02-3/1-14-2)
- EUROSTAT website* - <http://epp.eurostat.ec.europa.eu/portal/page/portal/eurostat/home/>
- Feletar, D., Glamuzina M. (2001)* Die Kroatisch-Ungarische Grenze auf Alten Landkarten, *Geodria*, Zadar, vol 6, 81 – 91.
- Gulyás, L., Bali, L. (2013)* From the coexistence of border zones to integration: Characteristics of Croatian-Hungarian border relations from 1945 until today, *EuroTimes*, Oradea-Debrecen, Autumn 2013, Vol. 16, 13-26.
- Hajdú Z. (2008)* A magyar-jugoszláv kapcsolatok a hidegháború időszakában (1948-1955), In: *A baranyai államhatár a XX. Században*, HM Hadtörténeti Intézet és Múzeum, Pécs
- Hajdú Z. (2006)* A magyar-horvát határ történeti, közjogi, közigazgatási kérdései 1918-ig. *Balkán Füzetek*, 4. pp. 18-33.
- Hajdú Z., Pap N. (2005)* Potential possibilities of cross-border cooperation across the Hungarian-Croatian border after Hungary's accession to the European Union. – *Region and Regionalism*, 1. 2005. 7. 119-124.
- Hajdú, Z. (2005)* Problems of cross-border co-operation across the Hungarian-Croatian border and Hungary's accession to the European Union In: *Traffic links between Croatia and the European countries encouraging the social, economic and cultural development of the Northwest Croatia. Proceedings of the International Scientific Symposium Varaždin, 10-11 November 2005*. Croatian Academy of Sciences and Arts, Zagreb-Varaždin, pp. 171-176.

- Hajdú, Z. (2004) Renewal of cross-border cooperation along the Hungarian-Croatian border, Challenged borderlands: transcending political and cultural boundaries (ed. V. Pavlakovich-Kochi, B. J. Morehouse, D. Wastl-Walter), Ashgate, Aldershot, Burlington, 109-122.
- Hajdú Z. (1999) A magyar-horvát államhatár történeti és politikai földrajzi sajátosságai. In: Tésits R.-Tóth J. (szerk.): Kommunikáció térben és időben. Tiszteletkötet Erdősi Ferenc professzor úr 65. születésnapjára. Janus Pannonius Tudományegyetem – MTA Regionális Kutatások Központja, Pécs, pp. 113-131.
- Hajdú Z. (1998) A magyar-horvát államhatár menti együttműködés lehetőségei. In: BALOGH A. – PAPP G. (szerk.): Magyarország az európai regionális együttműködésben, MTA RKK Magyar Külügyi Intézet. pp 103-11
- Hajdú Z. (1996) A magyar-horvát határ menti együttműködés dilemmái. In: Pál Á., Szónokyné Ancsin G. (szerk.): Határon innen - határon túl. József Attila Tudományegyetem Gazdasági Földrajzi Tanszék – Juhász Gyula Tanárképző Főiskola, Földrajz Tanszék, Szeged, pp. 306-312
- Handbook to Tourism Projects in the Hungary-Croatia IPA Cross-border Co-operation Programme (2011), approved by HU-HR Joint Monitoring Committee (JMC), Decision No 32/2011, published at: <http://www.hu-hr-ipa.com/en/open-calls-for-proposals/third-call-for-proposals-november-2011/16>
- Havliček T. (2007) Border, borderland and peripheral regions. Theoretical considerations in the framework of the process of transformation, Issues in Geographical Marginality, Papers presented during the Commission Meetings 2001-2004, International Geographical Union, 2007, Rhodes University, Grahamstown, South Africa
- Heka L. (2008) Croatian-Hungarian Relations from the Middle Ages to the compromise of 1868, with a special survey of the Slavonian issue, *Scrinia Slavonica* 8 (2008), 152-173, Slavonski Brod
- Heka L. (2007) Hrvatsko-ugarska nagodba u zrcalu tiska, *Zbornik Pravnog fakulteta Sveučilišta u Rijeci* (1991) v. 28, br. 2, 931-971 (2007)
- Hornýák Á. (2010) Jugoslavenski teritorijalni zahtjevi prema Mađarskoj i susjednim zemljama i planovi za njihovu primjenu nakon Drugog svjetskog rata, *Časopis za suvremenu povijest*, Vol.42 No.1, Zagreb
- Houtum van H. (2000) An overview of European geographical research on borders and border regions, *Journal of Borderland Studies* 15: 1, 57–83.
- Hungary-Croatia (IPA) Cross-border Co-operation Programme: <http://www.hu-hr-ipa.com>
- Institut za geografiju Sveučilišta u Zagrebu (1974) Geografija SR Hrvatske, knjiga 2, Školska knjiga, Zagreb
- Klemenčić M. and Schofield C. (2004) Contested boundaries and troubled borderlands, Challenged borderlands: transcending political and cultural boundaries (ed. V. Pavlakovich-Kochi, B. J. Morehouse, D. Wastl-Walter), Ashgate, Aldershot, Burlington, 109-122.
- Klemenčić M. (1991) Historijsko-geografska osnovica hrvatsko-mađarske granice/*The historical-geographical background of Croatian-Hungarian border*, *Politička misao*, Vol.28 No.1, Zagreb
- Klemenčić (1993) Baranja, povijesno-geografski pregled, *Studia ethnologica Croatica*, Vol.4, No.1, Zagreb
- Központi Statisztikai Hivatal/Hungarian Central Statistical Office - <http://www.ksh.hu>

- Leimgruber, W (2005)* Boundaries and transborder relations, or the hole in the prison wall: On the necessity of superfluous limits and boundaries, *GeoJournal*, Volume 64, Issue 3, pp 239-248, Fribourg/Switzerland
- Lőrinczné Bencze E. (2011)* New dimensions in Croatian-Hungarian interregional relationship, in: New results of cross-border co-operation, Debrecen, <http://human.geo.science.unideb.hu/Cikkek/Cikk.pdf>
- Majdán J. (2013)* Drava kao poveznica - Mađarsko-hrvatske gospodarske veze u razdoblju 1868.-1918./ A Dráva összekötő szerepe: horvát-magyar gazdasági kapcsolatok 1868-1918 között, *Scrinia Slavonica* 13 (2013), 99-111, Slavonski Brod
- Mitrović A. (1975)* Razgraničenje Jugoslavije sa Mađarskom i Rumunijom 1919-1920: prilog proučavanju jugoslovenske politike na Konferenciji mira u Parizu, Institut za izučavanje istorije Vojvodine, Monografije 11, Novi Sad
- Nemet F. (editor/2006)* Mađarski oktobar 1956. U svjetlu beogradske i vojvođanske štampe"; Novi Sad, 2006 <http://mek.oszk.hu/05500/05526/05526.pdf>
- Opačić V.T., Crljenko I. (2004)* Demographic trends and border traffic as indicators of (non-)existing transborder region in Croatian-Hungarian border area, *Geoadria Zadar*, Vol. 9 No. 1 (73-88),
- Pálffy G. (2004)* On the history of maps of Croatian-Slavonian and Hungarian military border fortifications made by Niccolo Angielini, Podravina, Koprivnica, Volumen 3, broj 5, 45 – 51,
- Pavleš R. (2008)* Greater area of Koprivnica- Križevci County and borders throughout the Middle Ages and early modern era, Podravina, Volumen VII, broj 14 Str. 5-14
- Programming document (Operational Programme) of the Hungary-Croatia IPA CBC Programme 2007-2013*, approved by EC on the 18th of December 2013; <http://www.hu-hr-ipa.com/en/downloads/programming-document>
- Prokkola, E.K. (2008)* Resources and barriers in tourism development: cross-border cooperation, regionalization and destination building at the Finnish-Swedish border, Department of Geography, University of Oulu, Finland FENNIA 186: 1 (2008),
- Rajaković m., Kljajić i. (2013)* Hungarian and Croatian Cartographers, *Cartography and Geoinformation*, Zagreb, Vol. 12. No.19.
- Ritter L., Nuenlist Ch. and Locher A. (2005)* *War on Tito's Yugoslavia? The Hungarian Army in Early Cold War Soviet Strategies* ("Parallel History Project on NATO and the Warsaw Pact (PHP), www.php.isn.ethz.ch, by permission of the Center for Security Studies at ETH Zurich and the National Security Archive at the George Washington University on behalf of the PHP network"); <http://www.janeliunas.lt/files/War%20on%20Tito.pdf>
- Sokcsevits D. (2011)* Horvátország a 7. századtól napjainkig. Mundus Novus Kiadó, Budapest
- Sokcsevits D. (2004)* Magyar múlt horvát szemmel, Kapu Kiadó, Budapest
- State Institute for Nature Protection, Croatia (2007)* Gap analysis of the green belt; http://www.dzpp.hr/dokumenti_upload/20100423/dzpp201004231355250.pdf, at Croatian- Hungarian border
- Statistical Yearbook of the Republic of Croatia, 2013* (<http://www.dzs.hr>)
- Tóth J. – Trócsányi A. (2003.)*: The historical and geographical basis of the regions of Hungary, *Development and Finance* 2003/4. pp. 20-29.

Varjú, V., Suvák, A. and Dombi, P. (2013) Geographic Information Systems in the Service of Alternative Tourism – Methods with Landscape Evaluation and Target Group Preference Weighting. Int. J. Tourism Res. doi: 10.1002/jtr.1943, which has been published in final format at: <http://onlinelibrary.wiley.com/doi/10.1002/jtr.1943/full>

Več H. (1941) Zemljišna pripadnost Gole, Gotalova i Ždale Hrvatskoj, Mjesečnik, Hrvatsko pravničko društvo, Zagreb, Godina LXVII, broj 6-8.



Kozma Gábor – Dézsi Gyula – Teperics Károly

Az alap- és középfokú oktatási intézmények térbeli elhelyezkedésének változása Debrecenben 1939 és 2013 között

ABSZTRAKT

A tanulmány célja egy konkrét település, Magyarország második legnagyobb városa, Debrecen esetében az alap- és középfokú oktatási intézmények térbeli elhelyezkedésének a vizsgálata. Az elemzés során rá kívánunk mutatni a térbeli elhelyezkedést befolyásoló tényezőkre és az egyes történelmi korok (második világháború előtti időszak, az 1945 és 1990 közötti periódus, az 1990 utáni időszak) közötti különbségekre.

A második világháború előtti időszakban a legfontosabb befolyásoló tényezőnek a vallást lehetett tekinteni, és bár az állam törekedett bizonyos méretű decentralizációra, elsősorban a középfokú oktatás esetében egy igen jelentős térbeli koncentrációt lehetett megfigyelni. A második világháború utáni időszakban a történelmi belvároson kívüli területek lakosság-szám-növekedése, ezen belül is az új lakótelepek felépítése egy igen jelentős decentralizációhoz vezetett. A középiskolák esetében a második világháború után elkészült városrendezési tervek szintén fontosnak tartották a térbeli decentralizációt, erre azonban csak a szakközépiskolák és a szakmunkásképző intézmények vonatkozásában került sor, amely során igen fontos szerepet játszott a szakmai kapcsolódás.

A rendszerváltás utáni időszakban az intézmények térbeli strukturáját meghatározó tényezőnek tekinthető az új intézményfenntartók (egyházak, alapítványok) jelentkezése, amely jelenség közvetlen decentralizációt eredményezett, és ez a szakközépiskolák és szakmunkásképző intézetek (újabb nevükön szakiskolák) esetében a legnagyobb mértékű.

DEVELOPMENT OF SPATIAL DISTRIBUTION OF ELEMENTARY AND SECONDARY SCHOOLS IN DEBRECEN BETWEEN 1993 AND 2013

The present paper studies the spatial distribution of elementary and secondary schools in a particular Hungarian settlement, Debrecen, the second largest city of country. In the course of the analysis factors influencing spatial distribution and the differences among certain historical periods are discussed.

In the period before World War II location of elementary and secondary schools was influenced primarily by religion. Although the local government made efforts to achieve a certain degree of decentralization, its activity was successful only in the case of elementary schools and a significant spatial concentration was characteristic in the case of secondary education. Following World War II the increase of the number of inhabitants outside the city centre and especially the construction of new housing estates resulted regarding elementary schools in a significant decentralization. Urban plans prepared after World War II also regarded spatial decentralisation important in the case of the secondary schools, however, this was realized only in the case of vocational secondary schools and vocational schools while considering spatial distribution professional connections had an important role.

In the period after 1990 the appearance of new institute (churches, foundations) maintainers can be regarded as a factor determining the spatial structure of institutes. This also resulted in decentralization either directly (establishment of completely new institutes) or indirectly (replacement of the schools given back to the Church) and this process was greatest in the case of the vocational secondary and vocational schools.

Kulcsszavak: földrajzi helyzet, Debrecen, általános iskolák, középiskolák

Keywords: geographical location, Debrecen, elementary schools, secondary schools

BEVEZETÉS ÉS CÉLKITŰZÉS

A városok szerkezetét a II. világháború előtti időszakban elemző vizsgálatok (pl. Chicagói iskola) az intézményterületet egységesen kezelték, és azt hangsúlyozták, hogy ezen funkciók elsősorban a városközpontban helyezkednek el (pl. KAPLAN, D. – WHEELER, J. – HOLLOWAY, S. 2009). Az 1970-es évektől kezdve ugyanakkor a kutatók egyre inkább rádöbbenek arra, hogy a korábbi egységes szemlélet tovább nem tartható, mivel az intézményterületek városon belüli elhelyezkedése két szempontból is differenciált. Egyrészt a különböző intézményi funkciók (pl. igazgatás, kiskereskedelem, kultúra, oktatás, pénzügyi élet) eltérő igényeket fogalmazznak meg, és ezért a városon belüli térstruktúrájuk is eltérő (pl. HEINRITZ, G. – LICHTENBERGER, E. 1984).

Másrészt a kutatók rávilágítottak arra is, hogy egy adott funkció esetében is jelentős eltérés figyelhető meg a különböző (alap-, közép- és felső) szintű igényeket kielégítő intézmények térbeli elhelyezkedésében. Ez utóbbi csoportba tartozó kutatások esetében ugyanakkor jelentős problémaként említhető meg, hogy elsősorban a felsőszintű, a településen túlmutató, általában regionális igényeket kielégítő intézményekkel foglalkoztak (pl. általános vizsgálat: CSAPÓ T. 2005; kereskedelem: PACIONE, M. 2009; TÖMÖRI M., 2012, oktatás: MAKKAI B. – GYÜRE J. 2012, kultúra: TRÓCSÁNYI A. 2011), és alig fordítottak figyelmet az alap- és középszintű szolgáltatásokat biztosító intézményekre (az egyedüli kivételnek tulajdonképpen a kereskedelem tekinthető – pl. SIKOS T. T. 2000)

A fentiek szellemében a tanulmány célja egy konkrét település, Magyarország második legnagyobb városa, Debrecen esetében az alap- és középfokú oktatási intézmények térbeli elhelyezkedésének a vizsgálata. A település Magyarország keleti felében fekszik, és az ország egyik legjelentősebb oktatási központjának számít. Az elemzés során rá kívánunk mutatni a térbeli elhelyezkedést befolyásoló

tényezőkre és az egyes történelmi korok (második világháború előtti időszak, az 1945 és 1990 közötti periódus, az 1990 utáni időszak) közötti különbségekre.

MÓDSZEREK

A vizsgálat Debrecen központi belterületére terjed ki, és nem foglalja magában az attól bizonyos távolságra, a külterületekbe beágyazódottan, fekvő ú.n. egyéb belterületeket. A vizsgálat során elkülönítettük az 1700-as évek végére kialakuló történelmi belvárost és az azt körülvevő kertségi területeket. Emellett a kutatásban csak a normál tanrend szerint oktató iskolákat elemeztük, és nem vizsgáltuk a különböző speciális képzéseket biztosító intézményeket (pl. gyengénlátók, siketek és nagyothallók, gyógypedagógiai képzésre szoruló iskolái). Az új évezredben több esetben is megfigyelhető, hogy a korábbi szakközépiskolák gimnáziumi képzéseket is indítanak, a kategorizálás során ugyanakkor ezeket továbbra is mint szakközépiskolákat vettük figyelembe.

A vizsgálat során felhasználtuk a Debrecenről a különböző időpontokban készített térképeket, az oktatási intézmények történetét feldolgozó monográfiákat, a helyi önkormányzat statisztikáit, valamint a város rendezési terveit.

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ELŐTTI IDŐSZAK

Az 1930-as évek végén a város alap- és középfokú oktatási intézményeinek elhelyezkedését több tényező is befolyásolta. A legfontosabb az oktatásban ebben az időszakban kiemelkedő fontosságú vallás szerepe volt, mivel az egyházak – ha lehetőség adódott – törekedtek arra, hogy az iskoláikat a templomaik közelében építsék fel: a kisebb vallások közül ez fedezhető fel az evangélikus elemi iskola (1. ábra – 1), a görög katolikus elemi iskola (1. ábra – 2) fekvésében.

A Debrecenben a két világháború között fontos szerepet játszó három vallás esetében szintén jól kimutatható az iskolák elhelyezkedésére gyakorolt hatás. A római katolikus vallásnál ez a tény elsősorban azzal indokolható, hogy Debrecen, mint a kálvinizmus fellegetvára, hosszú ideig ellenségesen tekintett a római katolikus vallás híveire, és a településen is csak akkor engedélyezte letelepedésüket, amikor az 1714/15-ös pozsonyi országgyűlés csak ezzel a feltétellel volt hajlandó beiktatni a települést a szabad királyi városok sorába (PIANOVSKY K. 1931). Ennek tükrében nem meglepő, hogy a katolikus oktatási intézmények arra törekedtek, hogy a XVIII. század közepén felépült Szent Anna templomhoz minél közelebb helyezkedjenek el. Ennek következtében az 1930-as évek közepére a Szent Anna és Varga utcán egy igen jelentős katolikus oktatási központ alakult ki, amely többek között elemi iskolákat (1. ábra – 3), gimnáziumot (2. ábra – 1) és kereskedelmi középiskolát (2. ábra – 2), valamint leány tanítóképző intézetet (2. ábra – 3) foglalt magában. A koncentrálttság fokát jól mutatja, hogy ezen a tömbön kívül a városban az 1930-as évek végén csak négy kisebb római katolikus elemi iskola működött (lásd később).

1. ábra Az általános iskolák elhelyezkedése Debrecenben 1939-ben
 Figure 1 Geographical location of elementary schools in Debrecen in 1939



fekete szín: állami/önkormányzati fenntartás, piros szín: református vallás,
 kék szín: római katolikus vallás, zöld szín: egyéb vallás, lila szín: zsidó vallás

Forrás: saját szerkesztés

A református vallás sokkal jelentősebb történelmi hagyományokkal rendelkezett Debrecenben, és ennek következtében nem meglepő, hogy a város elemi iskoláinak 50%-át működtette, amelyek elsősorban a történelmi belvárosban, kisebb részt a keleti és délkeleti városrészben, térben többé kevésbé jól elszórtan helyezkedtek el. A református egyház által irányított középiskolák esetében már bizonyos koncentráció volt megfigyelhető: a négy intézmény közül három (Debreceni Református Kollégium Gimnáziuma: 2. ábra – 4, Református Kollégium polgári fiúiskolája: 2. ábra – 5, Debreceni Református Kollégium Tanítóképző Intézete és Líceuma: 2. ábra – 6) a református egyház debreceni kultikus intézményei, a Református Nagytemplom és a Református Kollégium közelében működött.

A két világháború közötti időszak harmadik jelentős vallásának az izraelita vallás tekinthető, amelynek követői elsősorban a belváros nyugati részében, a Hatvan, Piac, Széchenyi és Nyugati utcák által határolt városrészben laktak. Ennek következtében nem meglepő, hogy a zsidóság négy iskolája közül három (ortodox és status quo ante izraelita elemi iskola: 1. ábra – 4, zsidó gimnázium: 2. ábra – 7) itt működött, de a kivételt jelentő izraelita polgári leányiskola (2. ábra – 8) is kötődött a valláshoz, mivel a Nagyállomás közelében található zsinagóga szomszédságában helyezkedett el.

A másik, lényegesen kisebb jelentőségű befolyásoló tényező a szakmai kapcsolódás volt, amely elsősorban a középfokú oktatás esetében jelentkezett: a kereskedelemmel foglalkozó középiskolák

(a Debreceni Négyévfolyamú Fiú és Leány Felsőkereskedelmi Szakiskola: 2. ábra – 9) a Debreceni Kereskedő Társulat Székháza mellett működtek.

2. ábra A középfokú oktatási intézmények elhelyezkedése Debrecenben 1939-ben
Figure 2 Geographical location of secondary schools in Debrecen in 1939



fekete szín: állami/önkormányzati fenntartás, piros szín: református vallás,
kék szín: római katolikus vallás, lila szín: zsidó vallás

Forrás: saját szerkesztés

Az oktatási intézmények területi koncentrátságát tekintve az 1930-as évek végén igen jelentős volt a történelmi belváros súlya. Az általános iskolák esetében a 37 intézmény közül 21 működött a belvárosban (ez kb. 57%-ot jelentett), míg a népességszámot tekintve ez az arány csak 45% volt. Emellett további problémát jelentett az a tény, hogy hosszú ideig a belvároson kívüli oktatási intézmények zöme a keleti városrészben helyezkedett el.

Az érintett problémával a város vezetősége is tisztában volt (BENDÁK Gy. 1940), ezért a már működő református általános iskolák belvárosi és keleti városrészbéli koncentrátságának csökkentése érdekében az 1920-as években a kevésbé ellátott területeken több állami elemi iskolát is alapított (Nyulas: 1920: 1. ábra – 5, Mikepércsi út: 1. ábra – 6, Köntösgát: 1. ábra – 7, Tégláskert: 1. ábra – 8). Emellett a katolikus egyház is arra kényszerült, hogy a Szent Anna templom közelében elhelyezkedő elemi iskolái zsúfoltságának csökkentése, valamint a híveihez történő közeledés érdekében a Szoboszlai úton (1. ábra – 9), a Homokkertben (1. ábra – 10), a Csapókertben (1. ábra – 11) és a Nyilastelepen (1. ábra – 12) egy-egy kisebb iskolát építsen (az utóbbi két esetben fontos tényező volt egy-egy római katolikus templom közelsége, a Nyilastelepi iskolánál pedig még az is, hogy a közeli Járműjavító üzemben

döntő mértékben katolikus vallású munkások dolgoztak). Az említett új intézmények javítottak ugyan valamennyit a helyzeten (így alakulhatott ki a korábban említett 57%-os arány), de az 1930-as évek végén a belváros északnyugati peremén elhelyezkedő református elemi iskolákba még igen sok olyan gyerekek járt, akiknek gyakran napi 3-4 kilométer kellett gyalogolni.

A középfokú oktatási intézmények esetében még jelentősebb koncentrátságot lehetett megfigyelni: a város 17 középfokú oktatási intézményéből csak kettő (Magyar Királyi Tanítóképző Intézet Gyakorló Gimnáziuma: 2. ábra – 10, Magyar Királyi Állami Fa- és Fémipari Szakiskola: 2. ábra – 11) helyezkedett el a történelmi belváros határain kívül (ez utóbbi a belvárost határoló utca másik oldalán feküdt). A gimnáziumok magas száma (különösen az 1957/58-as adattal összehasonlítva) elsősorban azzal magyarázható, hogy egyrészt ebbe a kategóriába soroltuk be a gimnáziumnál alacsonyabb szintű képzést biztosító polgári iskolákat (ilyennel mind a három nagy egyház – református, római katolikus, izraelita – rendelkezett), másrészt a legtöbb egyház esetében a középfokú oktatás során elkülönítették egymástól a fiúkat és a lányokat, és számukra külön iskolákat hozták létre (1. táblázat).

1. táblázat Az alap- és középfokú oktatási intézmények száma és belvárosi koncentrátságának változása Debrecenben az 1930-as évek vége és a 2012/13-es tanév között (az általános iskolák esetében több évnél is nem csak az intézmény székhelye, hanem a hozzá tartozó összes épület is figyelembe van véve, zárójelben a belvárosban található intézmények száma)
Table 1 Number and concentration in the city centre of the elementary and secondary educational institutes between the end of the 1930s and the academic year 2012/2013 (in the case of elementary schools not only the centre of the institute but all of the buildings are regarded for several years, the number of institutes in the city centre is in brackets)

	általános iskolák		gimnáziumok		szakközépiskolák és szakmunkásképző intézetek	
	A	B	A	B	A	B
1939/40	37	21 (56,8)	11	10 (90,9)	6	5 (83,3)
1957/58	43	21 (48,8)	7	7 (100,0)	8	6 (75,0)
1969/70	40	19 (47,5)	6	6 (100,0)	11	6 (54,5)
1979/80	43	18 (41,9)	6	6 (100,0)	12	5 (41,7)
1990/91	36	10 (27,8)	8	7 (87,5)	14	5 (35,7)
2012/13	32	9 (28,1)	11	7 (63,6)	24	5 (20,8)

A – összes intézmény, B – belvárosban található intézmény

Forrás: CSOBÁN E. 1940; Debrecen megyei Jogú Város Polgármesteri Hivatalának adatai

A MÁSODIK VILÁGHÁBORÚ ÉS 1990 KÖZÖTTI IDŐSZAK

A második világháború utáni időszakban a legfontosabb feladat a háború alatti pusztítások helyreállítása volt, és ennek következtében az 1940/50-es évtizedben az oktatási intézmények térbeli elhelyezkedését tekintve csak kisebb változások mentek végbe. Az általános iskolák esetében kismértékű bővülés játszódott le (az iskolák száma 43-re emelkedett), és már megszűnt a történelmi belváros fölénye (3. ábra). A középiskolák esetében a gimnáziumok számát tekintve visszaesés következett be, amely a korábban említett polgári iskolák megszüntetésével magyarázható. A szakközépiskolák és szakmunkásképzők vonatkozásában ugyanakkor már érvényesült a gazdaság hatása: egyrészt általában a megkezdődő építőipari beruházások, másrészt pedig a város két igen fontos üzeme (gyógyszergyár, dohánygyár) szakemberigényének kielégítése érdekében három új középfokú intézmény (akkori terminológiával technikum) létesült (építőipari technikum: 4. ábra – 1, vegyipari technikum:

4. ábra – 2, dohányipari technikum: 4. ábra – 3), melyek közül az utóbbi az üzem közelében jött létre, vagyis már kimutatható a szakmai kapcsolódás igénye. Az intézmények területi elhelyezkedését tekintve ugyanakkor alig történt változás, továbbra is igen erős maradt a belvárosi koncentráció.

3. ábra Az általános iskolák elhelyezkedése Debrecenben 1990-ben
Figure 3 Geographical location of elementary schools in Debrecen in 1990



fekete szín: állami/önkormányzati fenntartás, kék szín: római katolikus vallás
Forrás: saját szerkesztés

Az 1960-as évek első felétől ugyanakkor Magyarországon egyre nagyobb hangsúlyt kapott az országot DNY-ÉK irányban átszelő nehézipari tengelyen kívüli területek fejlesztése (BARTA GY. 2002), és ez Debrecen fejlődését, azon belül pedig az alap- és középfokú oktatás helyzetét is befolyásolta. Egyrészt a rendezési tervek számos új ipari üzem letelepítését, illetve a meglévők bővítését tartalmazták, másrészt – részben az ipartelepítés következményeként – a város népességének jelentős növekedésével számoltak: 1961-ben készült Általános rendezési terv szerint a város belterületének lakosság száma 25 év alatt 105.000 főről 160.000 főre emelkedik (NIKLAJ Á. 1962), míg az 1969-es Általános rendezési terv úgy vélte, hogy 2000-re a város lakosság száma eléri a 300.000 főt (SZOKOLAI Ö. 1969).

Az ipari fejlesztése a rendelkezésre álló szakember-állomány bővítését, azaz új középfokú oktatási intézmények (azon belül is elsősorban szakközépiskolák és szakmunkásképző intézmények) beruházását tette szükségessé: az 1969-es Általános rendezési terv például az utóbbi intézménytípusnál a

meglévő 85 tanterem kívül 183 új tanterem felépítését tartalmazta (SZOKOLAI Ö. 1969). A népesség növekedése elkerülhetetlenné tette alapfokú oktatás bővítését, új általános iskolák felépítését: az 1969-es Általános rendezési terv 2000-ig közel 1 200 új tanteremmel számolt.

4. ábra A közép fokú oktatási intézmények elhelyezkedése Debrecenben 1990-ben
Figure 4 Geographical location of secondary schools in Debrecen in 1990



fekete szín: állami/önkormányzati fenntartás, piros szín: református vallás,
kék szín: római katolikus vallás

Forrás: saját szerkesztés

Az új intézmények városon belüli elhelyezkedését illetően a tervek alapvetően a decentralizáció szükségességét hirdették. A népességfejlődéssel összefüggésben a tervek bevezették az ún. „szomszédsági egységek” fogalmát, amelyek forgalmas utak által határolt lakóközterek jelentettek, és hangsúlyozták, hogy ezekben biztosítani kell az alapfokú közintézmények (és ezen belül az általános iskolák) kialakítását is (az 1961-es Általános rendezési terv 31 ilyen szomszédsági egységet jelölt ki, és ezek közül 22-ben volt szükséges összesen 315 új általános iskolai tanterem felépítése – NIKLAI Á. 1962). A középiskolák vonatkozásában a dokumentumok azt fogalmazták meg, hogy az aktuális centrális elhelyezkedés nem egészséges, túlzásfolttságot okoz a közlekedésben, távlatilag nem fenntartható, és ezért szükséges a belvárosi koncentráció csökkentése (DEBRECEN 1965).

A megfogalmazott elképzeléseknek megfelelően az 1960-as évek közepétől kezdve igen jelentős lépéseket tettek az alap- és közép fokú oktatási hálózat decentralizációja érdekében. Az általános iskolák esetében ez alapvetően két területet foglalt magában: egyrészt az újonnan létesített lakóte-

lepeken került sor új, korszerű intézmények felépítésre: 1960-as évek: Új Élet Park (3. ábra – 1), Dobozi lakótelep (3. ábra – 2), 1970-es évek: Vénkerti lakótelep (3. ábra – 3), 1980-as évek: Újkerti lakótelep (3. ábra – 4, 5, 6), Tócsókert (3. ábra – 7, 8, 9). Másrészt a beruházások eredményeként új általános iskolák épültek az addig alacsony szinten ellátott, ugyanakkor részben a társasház-építések miatt jelentős népességnövekedést felmutató kertségi területeken is: Hatvan utcai kert (3. ábra – 10), Homokkert (3. ábra – 11, 12), Nagyerdő (3. ábra – 13), Csapókert városhoz közeli része (3. ábra – 14), Nagy Sándor-telep (3. ábra – 15).

A történelmi belváros általános iskolái esetében az 1950-es évek vége és 1990 közötti időszakban alapvetően két folyamat figyelhető meg. Egyrészt jelentős számú intézmény felszámolására került sor (pl. Mester utcai általános iskola: 1. ábra – 13, Miklós utcai általános iskola: 1. ábra – 1, Pacsirta utcai általános iskola: 1. ábra – 14, Csonka utcai általános iskola: 1. ábra – 15), amely két tényezővel magyarázható. Az érintett iskolák jelentős része a II. világháború előtt épült, és mivel a szűkös viszonyok miatt korszerűsítésre kevésbé voltak alkalmasak, nem feleltek meg a megnövekedett igényeknek. Emellett a korszerűtlen viszonyok és a belvárosi lakosság elöregedése miatt egyre kevesebb gyerek jelentkezett ezekbe az intézményekbe, és ez is az oktatás megszüntetését tette szükségessé (a folyamat a legtöbb esetben két lépcsőben ment végbe: először az érintett iskola egy másik intézmény tagintézményévé vált, majd a második lépcsőben szüntették meg az oktatást).

Másrészt az adott időszakban a történelmi belvárosban néhány új általános iskola felépítésre is sor került: a Fazekas Mihály (3. ábra – 16) és Benedek Elek (3. ábra – 17) Általános Iskolák a belvárosban élő gyerekek mellett, fekvésükből adódóan, a környékbeli lakótelepekről is vonzottak tanulókat. A Hajó utcai általános iskola (3. ábra – 18) a belvárosba „benyomuló” lakótelep igényeit elégítette ki, míg a Hunyadi utcán épült általános iskola (3. ábra – 19) a mellette elhelyezkedő Tanítóképző Főiskola gyakorló intézményeként működött.

A középiskolák esetében a bővítés területiségét vizsgálva szintén két tendencia figyelhető meg: egyrészt a lakótelep-építések keretében több esetben is sor került középiskolák, elsősorban általános jellegű szakközépiskolák (pl. kereskedelmi és vendéglátóipari szakközépiskola: 4. ábra – 4, egészségügyi szakközépiskola: 4. ábra – 5) felépítésére. Másrészt az iparhoz szorosabban kötődő intézmények (elsősorban a szakmunkásképzők) esetében az a tendencia érvényesült, hogy ezek a nagyobb ipartelepek, ipari üzemek közelébe települtek (4. ábra – 6), mivel így könnyebben meg lehetett oldani a diákok munkahelyi gyakorlatát.

A gimnáziumok esetében ugyanakkor továbbra is fennmaradt a történelmi belváros dominanciája: az első azon kívüli gimnázium átadására csak az 1980-as években került sor a Tócsókertben (4. ábra – 7), míg a város másik ebben az évtizedben létesült gimnáziuma (Ady Gimnázium: 4. ábra – 8) a történelmi belvárosban jött létre (az elhelyezkedésben a szakmai kapcsolódás játszott fontos szerepet, mivel az iskola egyik fő specializációja a dráma tagozat volt, és ebből a szempontból előnyös tényezőnek számított a Csokonai Színházhoz közeli fekvés).

AZ 1990 UTÁNI PERIÓDUS

A rendszerváltás után az alap- és középfokú oktatás területén lezajlott folyamatok mögött alapvetően két tényező hatása állt. Egyrészt a belvárosban tovább folytatódott, városi szinten pedig megkezdődött

a gyermeklétszám csökkenése, amely az általános iskolák esetében további intézmény-bezárásokhoz vezetett. A folyamat tanulmányozása során ugyanakkor új elemként lehetett megfigyelni, hogy ez nem csak a belvárosra koncentrálódott (pl. Simonffy utcai általános iskola: 3. ábra – 20), hanem megjelent lakótelepeken is (pl. újkerti általános iskolák: 3. ábra – 4, 6, tócoskerti általános iskola: 3. ábra – 8).

Másrészt megfigyelhető az intézményfenntartók körének a bővülése, amely a területiségre is jelentős hatást gyakorolt. Az új fenntartók közül elsősorban az egyházakat kell megemlíteni, amelyek úgy vélték (és vélik ma is), hogy a társadalomban betöltött szerepük növekedéséhez jelentős mértékben hozzájárulhat oktatási tevékenységük erősödése. Ennek szellemében az 1945 előtt Debrecen oktatási életében fontos szerepet betöltő történelmi egyházak célként fogalmazták meg korábbi intézményeik (vagy legalábbis azok egy részének) a visszaszerzését. A jelenség az általános iskolák esetében is megfigyelhető volt (pl. a református egyház visszakapta a Fűvészkert utcai iskolát (5. ábra – 1) és a Kölcsey Ferenc Tanítóképző Főiskola egyháznak történt visszaadása után annak gyakorló általános iskoláját (5. ábra – 2)), a területiségre ugyanakkor sokkal nagyobb hatást gyakorolt a középiskolák (Kossuth Lajos Tudományegyetem Gyakorló Gimnáziuma: 4. ábra – 9, Tóth Árpád Gimnázium: 4. ábra – 10, Csokonai Gimnázium: 4. ábra – 11) épületének a visszaadása.

5. ábra Az általános iskolák elhelyezkedése Debrecenben 2013-ban
Figure 5 Geographical location of elementary schools in Debrecen in 2013

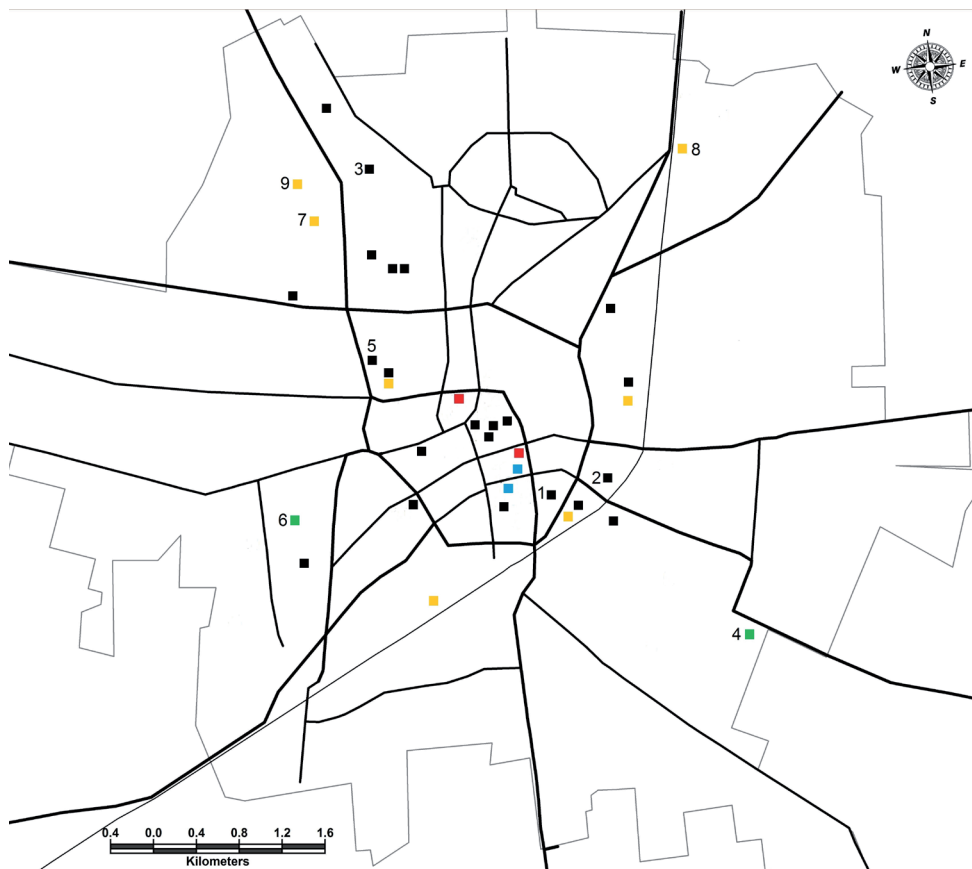


fekete szín: állami/önkormányzati fenntartás, piros szín: református vallás, kék szín: római katolikus vallás,
zöld szín: egyéb vallás, narancssárga szín: alapítvány

Forrás: saját szerkesztés

A város vezetősége ugyanis fontosnak tartotta az érintett iskolák további működését, amely csak új helyszínen volt biztosítható: a Tóth Árpád Gimnázium esetében új épület-beruházásra került sor (az iskola ugyanakkor még a történelmi belváros határain belül maradt: 6. ábra – 1), a Kossuth Lajos Tudományegyetem Gyakorló Gimnáziuma az egykori Bocskai laktanya (6. ábra – 2) felújított épületeibe költözött, míg a Csokonai Gimnázium egy egykori lakótelepi általános iskola helyét foglalta el (6. ábra – 3). Mind a három intézmény esetében ugyanakkor megállapítható, hogy a költözés az infrastrukturális feltételek jelentős javulásával járt együtt, és így magasabb színvonalú oktatást tesz lehetővé.

6. ábra A középfokú oktatási intézmények elhelyezkedése Debrecenben 2013-ban
Figure 6 Geographical location of secondary schools in Debrecen in 2013



fekete szín: állami/önkormányzati fenntartás, piros szín: református vallás, kék szín: római katolikus vallás,
zöld szín: egyéb vallás, narancssárga szín: alapítvány

Forrás: saját szerkesztés

A Debrecenben kevésbé fontos szerepet betöltő, illetve a nem történelmi egyházak közül három említhető meg: a Hit Gyülekezete a város peremén épített fel egy általános (5. ábra – 3) és középiskolát (6. ábra – 4) is magában foglaló oktatási komplexumot, míg a baptista egyház több, a város által bezárásra ítélt intézmény további működtetését vállalta át (pl. Tégláskerti Általános Iskola: 5. ábra – 4, Diószegi Sámuel Közép- és Szakképző Iskola: 6. ábra – 5). A harmadik egyház a görög katolikus, amely 2012-ben vette át a Bányai Júlia Általános iskola (5. ábra – 5) működtetését (az iskola kiválasztásában valószínűleg fontos szerepet játszott a görög katolikus templom és egyházközpont közelsége).

Az egyházak mellett az új fenntartók másik nagy csoportját a különböző alapítványok alkotják, akik a piacon mutatkozó igény (pl. gazdasági, informatikai, művészeti és a szépségápolással kapcsolatos elvárások) kielégítésére hozták létre elsősorban a középfokú oktatásra koncentrálnó intézményeiket (az egyedüli kivételt a Waldorf Alapítvány által üzemeltetett általános iskola jelenti, amely a belvárosban, az önkormányzat által bezárt általános iskola helyén működik: 5. ábra – 6). Az iskolák döntő mértékben a kertészekben helyezkednek el, ami arra vezethető vissza, hogy az érintett intézmények (pl. Euró Szakiskola és Szakközépiskola: 6. ábra – 6, DISCIMUS Alapítványi Közgazdasági Szakközépiskola: 6. ábra – 7, Sirius Informatikai és Gazdasági Szakközépiskola: 6. ábra – 8, Kleopátra Középiskola és Szakiskola: 6. ábra – 9) itt találtak olyan olcsón megszerezhető ingatlanokat, amelyekben biztosítani tudták a magas színvonalú elméleti oktatást és gyakorlati képzést.

ÖSSZEFOGLALÁS

A vizsgálat legfontosabb megállapításait az alábbiakban lehet összefoglalni. A második világháború előtti időszakban a legfontosabb befolyásoló tényezőnek a vallást lehetett tekinteni, és bár az állam törekedett bizonyos méretű decentralizációra, elsősorban a középfokú oktatás esetében egy igen jelentős térbeli koncentrációt lehetett megfigyelni. A második világháború utáni időszakban (elsősorban az 1960-as évektől kezdve) a történelmi belvároson kívüli területek lakosságszám-növekedése, ezen belül is az új lakótelepek felépítése egy igen jelentős decentralizációhoz, és ezzel párhuzamosan a belvárosi általános iskolák egy részének a felszámolásához vezetett. A középiskolák esetében a második világháború után elkészült városrendezési tervek szintén fontosnak tartották a térbeli decentralizációt, erre azonban csak a szakközépiskolák és a szakmunkásképző intézmények vonatkozásában került sor, amely során igen fontos szerepet játszott a szakmai kapcsolódás.

A rendszerváltás utáni időszakban az intézmények térbeli struktúráját meghatározó tényezőnek tekinthető az új intézményfenntartók (egyházak, alapítványok) jelentkezése, amely jelenség közvetlen (teljesen új intézmények létrehozása) vagy közvetett (a visszaadott egyházi iskolák pótlása) módon szintén decentralizációt eredményezett, amely a szakközépiskolák és szakmunkásképző intézetek (újabb nevükön szakiskolák) esetében a legnagyobb mértékű.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BARTA GY. 2002: *A magyar ipar területi folyamatai 1945-2000*. Dialóg Campus Kiadó, Budapest-Pécs, 272 p.
- BENDÁK GY. 1940: Debrecen népoktatása. In. CSOBÁN, E. (szerk.): *Debrecen szabad királyi város és Hajdú vármegye*. Vármegyei Szociográfiák Kiadóhivatala, Budapest, pp. 232-237.
- CSAPÓ T. 2005: *A magyar városok településmorfológiája*. Savaria University Press, Szombathely, 201 p.
- DEBRECEN 1965: *Debrecen városrendezési távlati tervének irányelvei*. Debrecen Megyei Jogú Város Tanácsa 18/1965. T.sz. határozata
- HEINRITZ, G. – LICHTENBERGER, E. 1984: Wien und München – Ein stadageographischer Vergleich. *Berichte zur deutschen Landeskunde* LVIII, 1 sz. pp. 55-95.

- KAPLAN, D. – WHEELER, J. – HOLLOWAY, S. 2009: *Urban geography*. John Wiley & Son, Hoboken, 512 p.
- MAKKAI, B. – GYÜRE, J. 2012: Coexistence of different social groups around one of the campuses of the University of Pécs. *Revija za Geografijo* VII. 2 sz. pp. 99-111.
- NIKLAJ, Á. 1962: *Város és városfejlesztés – Debrecen távlati fejlesztési terve*. Debrecen Megyei Jogú Város Tanácsa, Debrecen, 61 p.
- PACIONE, M. 2009: *Urban geography*. Routledge, New York and London, 701 p.
- PIANOVSKY, K. 1931: Debrecen sz. kir. város népoktatásának fejlődése. In. CSOBÁN E. – CSÜRÖS F. (szerk.): *Debrecen, szabad királyi város*. Budapest, pp. 399-412.
- SIKOS T. T. 2000: *Marketingföldrajz*. VÁTI, Budapest, 240 p.
- SZOKOLAI Ö. 1969: *Debrecen Megyei Jogú Város Általános Rendezési Terv – Ismertetés II*. Debrecen Megyei Jogú Város Tanácsa, Debrecen, 59 p.
- TÖMÖRI M. 2012: Retail without borders: the example of Debrecen (Hungary) and Oradea (Romania). *Central European Regional Policy and Human Geography* II. 1 sz. pp. 53-64.
- TRÓCSÁNYI A. 2011: The spatial implication of urban renewal carried out by the EEC programmes in Pécs. *Hungarian Geographical Bulletin* LX. 4 sz. pp. 261-284.